

ZÁPADOČESKÁ
UNIVERZITA
V PLZNI

KATEDRA
ANTROPOLOGIE
FF ZČU

KAPITOLY Z KVALITATIVNÍHO VÝZKUMU

Laco Toušek, Lenka J. Budilová,
Gabriela Fatková, Ondřej Hejnal
Ľubomír Lupták, Michal Růžička, Jan Šimek

KAPITOLY Z KVALITATIVNÍHO VÝZKUMU

*Laco Toušek
Lenka J. Budilová
Gabriela Fatková
Ondřej Hejnal
Lubomír Lupták
Michal Růžička
Jan Šimek*

Katedra antropologie
Fakulta filozofická
Západočeská univerzita v Plzni
Sedláčkova 15
306 14 Plzeň

Plzeň 2015

Tato publikace vznikla v rámci projektu NOTES (CZ.1.07/2.3.00/20.0135), který je spolufinancován z Evropského sociálního fondu a státního rozpočtu České republiky.

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

ISBN 978-80-261-0471-1

Vydala Západočeská univerzita v Plzni v roce 2015.

Všechna práva vyhrazena.

Vydání první.

Grafický návrh a úprava: Kateřina Vytejšková

OBSAH

Úvod	7
1. Etnografie a terénní výzkum (Lenka J. Budilová)	9
Vývoj terénního výzkumu v sociální antropologii	9
Klasický model terénního výzkumu	11
Současné pojetí terénního výzkumu	12
Co je etnografie – terénní výzkum	15
Metodologické aspekty terénního výzkumu	16
Literatura	20
2. Problém „reflexivity“ v sociálním výzkumu (Michal Růžička)	22
Úvod	22
„Epistemologická reflexivita“ u Pierra Bourdieu	23
Krok č. 1: Zlom/přerušení; princip ne-vědění	25
Krok č. 2: Konstrukce předmětu zájmu	28
Vstřícná reflexivní praxe sociálních věd	29
Literatura	30
3. Genealogie a genealogická metoda (Lenka J. Budilová)	32
Úvod	32
Vývoj genealogické metody v sociální antropologii	33
Jak postupovat při sestavování genealogií (a na co si dát pozor)	35
Genealogie a co s nimi?	37
Přednosti a slabiny genealogické metody: kritika	39
Slovníček pojmů	41
Literatura	42

4. Úvod do archivního výzkumu (Jan Šimek)	44
Úvod	44
Archiv, archiválie	44
Funkce archivu	45
Evidence archiválií a jejich typy	46
Soustava archivů	46
Archivní pomůcky a databáze	49
Jak bádát	52
Přehled literatury k tématu	54
Literatura	56
5. Analýza kulturních domén v kvalitativním výzkumném designu: Metoda volného jmenování (freelisting) (Gabriela Fatková)	58
Kulturní doména proč by nás měla zajímat?	58
Strukturované versus nestrukturované dotazování	58
Metoda volného jmenování a jaká data nám může přinést	59
Analýza kulturního konsenzu	63
Jak můžeme s daty z volného jmenování dále pracovat?	64
Jak můžeme metodu volného jmenování zapojit do kvalitativního designu výzkumu	65
Základní zásady pro použití volného jmenování	68
Jaké mohou nastat potíže při volném jmenování?	70
Slovníček pojmů	71
Doporučené zdroje	72
Literatura	73
6. Analýza sociálních sítí (Laco Toušek)	75
Úvod	76
Vývoj analýzy sociálních sítí	77
Relační data	79
Organizace relačních dat	80
Vytváření relačních dat	84
Základní koncepty měření	87
Hustota	87

Centralita	88
Blížkost	89
Mezilehlost	89
Strukturní díry	89
Bonacich's power	90
Centralizace	90
Přehled úvodní literatury	91
Software	92
Slovníček pojmů	94
Literatura	100
7. Úvod do MAXQDA: Kvalitativní, kvantitativní a smíšený výzkumný design (Ondřej Hejnal a Lubomír Lupták)	105
Kaktusový triumvirát	105
Základní charakteristiky a funkce MAXQDA	107
Kvalitativní přístup: Sekuritizační praktiky ve střeoevropském poli bezpečnostních profesionálů	110
Kvantitativní přístup: Mediální obraz Romů v českých médiích	111
Smíšený přístup: MAXQDA, metafory, bezdomovci	113
Analýza vizuálních dat v MAXQDA	115
Závěr	116
Slovníček pojmů	117
Literatura	118

ÚVOD

Publikaci *Kapitoly z kvalitativního výzkumu* tvoří soubor sedmi učebních textů různého zaměření a od různých autorů. Spojuje je problematika sociálně vědního výzkumu prováděného v komplexní společnosti. Kolektivním cílem autorů je přiblížit na základě vlastních zkušeností vybrané metodologické aspekty, se kterými se zájemci o sociální a kulturní antropologii mohou setkat při zkoumání moderních společností. Slovo *vybrané* je třeba zdůraznit, neboť smyslem není podat ucelený a systematický úvod, ale představit některá z témat, která jsou ve vztahu k proměnám terénního výzkumu důležitá, ať už se jedná o otázku reflexivity, nebo způsobů vytváření dat a jejich analýzy. Nutno přiznat, že zvolený název publikace je zavádějící, neboť tradiční dualismus kvalitativní versus kvantitativní výzkum jednotlivé texty překračují. Publikace *Kapitoly z kvalitativního výzkumu* není na rozdíl od mnoha jiných maskována jako odborná monografie, ale je přiznanou učebnicí jak svým zpracováním, tak i zacílením.

První text od Lenky Jakoubkové Budilové představuje nástin vývoje terénního antropologického výzkumu jakožto definičního znaku této vědecké disciplíny. Vedle uvedení základních otázek a pojmů, které jsou s terénním výzkumem spojené, autorka nastiňuje i otázku proměny, kterou terénní výzkum prodělal, a to zejména v kontextu evropského prostoru. Cílem textu je představit obecný rámec antropologického výzkumu, který by aspirantům umožňoval pochopit jeho podstatu a možnosti využití při zkoumání „neexotických“ kultur a společností.

V následující stati Michal Růžička rozvíjí nekompromisně důsledným způsobem otázku reflexivity v sociálním výzkumu. Na rozdíl od ostatních textů, které v tuzemském prostředí s tímto pojmem zacházejí, se však vyhýbá „subjektivistickému“ pojetí, které by sklouzávalo k pouhému „vyprávění“ o osobě výzkumníka během jeho terénního výzkumu. Reflexivitu konceptualizuje ortodoxně v intencích Pierra Bourdieua jako racionální počin, jehož primárním a nezbytným smyslem je odmítnout iluzi bezprostřední reality a konstruovat předmět svého zájmu analyticky. Jinými slovy, reflexivita je vědomou kritikou sociální a historické podmíněnosti poznání, které by se měl každý sociální vědec neustále a vědomě prodobovat.

Autorkou v pořadí třetího textu je opět Lenka Jakoubková Budilová, která tentokrát představuje genealogickou metodu. Jakkoli je tento přístup chápán v našem prostředí především jako pomocná historická věda ve smyslu studia rodokmenů, v kontextu sociální a kulturní antropologie se jedná o královskou

techniku s bohatou historií využívanou ke studiu příbuzenství, potažmo sociální struktury společnosti. Stať podává základní přehled této metody a krok za krokem ukazuje, jak ji aplikovat v praxi. Třebaže se jedná o přístup využívaný zejména v kontextu studia „tradičních“ společností, nepatří rozhodně do starého železa a bohaté uplatnění nachází i při výzkumu komplexních společností.

Studium archivních pramenů je rovněž zpravidla spojováno především s historickými vědami. V souvislosti s rozšířením zájmu o výzkum literárních společností hrají ovšem archivy důležitou a často zanedbávanou roli sekundárních zdrojů dat i v antropologickém výzkumu. Stať Jana Šimka je přehledným úvodem do problematiky archivnictví zaměřujícím se jak na otázku platné legislativy, tak na praktické využití archivů. Jde o téma, se kterým se studenti sociální a kulturní antropologie nemusí během svých studií setkat, tento text spolu s doporučenou rozšiřující literaturou může případně bílé místo v jejich znalostech zaplnit.

Pátý text od Gabriely Fatkové je zaměřen na analýzu kulturních domén. Jde o specifický přístup k vytváření a analýze kulturních dat v rámci kognitivní antropologie, s jehož názvem se studenti často setkávají, ale pro mnohé z nich zůstává zahalen rouškou tajemství. Smyslem textu je nejasnosti a případné obavy z této metody rozptýlit, a to díky srozumitelnému podání a praktickým příkladům způsobů její aplikace, které autorka uvádí. Text je názornou ukázkou toho, že zdánlivě složitější metoda může být v důsledku své systematickosti přístupnější a pro studenty použitelnější než méně strukturované přístupy, ve kterých se lze pro jejich volnost snadněji „utopit“.

Šestá a předposlední stať je věnován analýze sociálních sítí. Laco Toušek v ní poukazuje na skutečnost, že ačkoli se v dnešní době jedná o silně matematizovaný metodologicko-teoretický přístup, jeho základy položili sociální antropologové v rámci tzv. manchesterské školy na základě etnografických výzkumů. Autor se dále zaměřuje na základní rozdíly mezi kulturními daty, s nimiž se běžně antropologové setkávají, a relačními daty, která jsou předmětem analýzy sociálních sítí. Cílem textu je poskytnout zájemcům základní přehled o způsobech vytváření relačních dat i o jejich organizaci a měření.

V posledním textu autoři Ondřej Hejnal a Lubomír Lupták s nadhledem nastiňují praktickou otázku analýzy (nejen) kvalitativních dat prostřednictvím specializovaných programů (tzv. CAQDAS). Činí tak na příkladu programu MAXQDA, který dle autorů patří mezi nejzdařilejší na trhu. Na základě konkrétních výzkumných témat popisují jeho základní vlastnosti a funkce včetně smíšených přístupů (mixed methods), jež program nabízí.

*Tasiilaq léto 2015
Za autorský kolektiv Laco Toušek*

ETNOGRAFIE A TERÉNNÍ VÝZKUM

(Lenka J. Budilová)

Vývoj terénního výzkumu v sociální antropologii

Pojmu **etnografie** (*ethnography*) budeme v tomto textu rozumět v jeho významu užívaném v anglosaské sociální a kulturní antropologii, tedy v podstatě jako synonymu pro **terénní výzkum** (*fieldwork*). V tomto významu odkazuje k více než sto let dlouhé metodologické tradici, která stála u zrodu sociální antropologie jako moderní sociálněvědní disciplíny. Na přelomu 19. a 20. století se v anglosaské antropologii začínají výrazněji rozvíjet terénní výzkumy zejména v exotických, mimo-evropských oblastech. Předpokládalo se totiž, že terénní výzkum, tedy získávání, resp. vytváření dat přímo na místě od účastníků sociálního života, je v těchto společnostech nevhodnějším, ne-li jediným možným způsobem zkoumání sociokulturních fenoménů. Přestože antropologii v tomto období charakterizovala snaha kumulovat data, terénní výzkumy nebyly založeny primárně na přímém pozorování a většina z nich nepřesahovala délku několika dní.

Rozvoj terénního výzkumu v britské sociální antropologii byl na sklonku 19. století do určité míry negativní reakcí na předchozí generaci evolucionistických badatelů, pro něž byla charakteristická tzv. „**kabinetní metoda**“, která spočívala v analýze a interpretaci dat takřkajíc „z druhé ruky“. Tato data v terénu často shromažďovali misionáři, cestovatelé, obchodníci či koloniální úředníci. Přestože řada z nich byla zároveň nadšenými amatérskými etnografy či lingvisty, primárním cílem jejich pobytu v terénu bylo vždy něco jiného než vědecká analýza sociálního života dané společnosti. Docházelo tak k vytrhování informací z jejich původního kontextu a umělé syntéze dat z různých částí světa do schematických modelů vývoje lidské společnosti.

Za jeden z milníků metodologického rozvoje britské sociální antropologie je považována **expedice do Torresovy úžiny**, kterou v tomto období realizovali badatelé z britské univerzity v Cambridgi. Právě zde totiž byla v oblasti studia kultury či společnosti poprvé použita (resp. důkladně a explicitně rozpracována) metoda „terénní práce“ ve smyslu sběru dat přímo v terénu, v jejich přirozeném kontextu, a to školenými odborníky, kteří data sami následně vyhodnocují a analyzují (srov. Barth 2005, s. 11–14). To zásadním způsobem ovlivnilo další vývoj sociální antropologie. V následujících desetiletích se totiž začalo stávat normou, že data nejsou získávána „z druhé ruky“, ale přímo na místě za daným účelem vyškolenými odborníky. Od přelomu 19. a 20. století se tak v britské sociální antropologii začíná rozvíjet důraz na terénní výzkum jakožto základní metodologický nástroj disciplíny.

Expedice do Torresovy úžiny

Tato slavná expedice do průplavu oddělujícího Austrálii a Novou Guineu byla vědci z univerzity v Cambridgi uskutečněna v letech 1898–1899. Iniciátorem a organizátorem celé výpravy byl přírodovědec Alfred C. Haddon. Většina účastníků této výpravy měla přírodovědné vzdělání (sociální antropologie v té době ještě nebyla na britských univerzitách etablována jako studijní obor), což se projevilo mimo jiné v tom, že se (poměrně úspěšně) pokusili na studium společnosti a kultury použít koncept terénního výzkumu, který se do té doby prováděl v přírodních vědách (srov. Herle a Rouse 1998). Tato výprava se zároveň pro řadu badatelů, jako byli například William H. R. Rivers či Charles G. Seligman, stala jakýmsi „zasvěcením“ do studia kultury, či snad přímo příčinou konverze od přírodních věd k vědám sociálním. Někteří z nich totiž v oboru zůstali, pokračovali ve studiu kultury, realizovali další terénní výzkumy a později se stali školiteli prvních profesionálů vzdělaných již přímo v sociální antropologii, čímž sehráli významnou roli v etablování sociální antropologie jako akademické disciplíny. Zároveň během této expedice použil Rivers v terénu poprvé *genealogickou metodu* jako nástroj mapování příbuzenských vztahů a demografických ukazatelů ve zkoumaných společnostech (srov. Rivers 1900). Genealogická metoda pak byla v sociální antropologii dále rozpracována a stala se základním metodologickým nástrojem pro studium sociální organizace a příbuzenství.

Ve své klasické podobě se ovšem antropologický terénní výzkum ustavil až pod vlivem výzkumů, publikací a pedagogické činnosti významného britského antropologa **Bronislawa K. Malinowského**. Ten totiž během svých terénních výzkumů na Trobriandových ostrovech došel k závěru, že k získání skutečně cenných dat nestačí rozmlouvat s informátory na verandách pohodlných koloniálních domů prostřednictvím tlumočnicků, ale je třeba odstěhovat se přímo do domorodé vesnice, naučit se místní jazyk a účastnit se každodenního života zkoumaných osob. Malinowski vždy kladl důraz na **racionalitu „divochů“** (jak se tehdy původním obyvatelům říkalo) a snažil se v jejich leckdy zdánlivě nesmyslném či iracionálním jednání rozpoznat racionální – ovšem kulturně specifické – jádro. S jeho jménem se tak pojí moderní antropologické úsilí o zprostředkování *native's point of view* (Malinowski 1922, s. 25), dnes bychom řekli **emické či aktérské perspektivy**. Tato perspektiva usiluje o zachycení toho, jak samotní aktéři vnímají, chápou a interpretují svět kolem sebe a své postavení v něm, své vlastní jednání a myšlení. Malinowski tak položil základy kvalitativně novému způsobu analyzování „cizokrajných společností“, což vedlo k rozvoji funkcionalistické perspektivy v sociální antropologii, zaměřené na synchronní zobrazování zkoumané společnosti.

Bronislaw K. Malinowski (1884–1942)

Bronislaw Malinowski se narodil v polském Krakově (který byl tehdy součástí Rakouska-Uherska) a po studiích v rodném městě, Lipsku, Vídni a Paříži, se zapsal k postgraduálnímu studiu antropologie na *London School of Economics* (LSE) u Charlese G. Seligmana. V roce 1914 se jako účastník britské expedice vydal do Austrálie, kde se po vypuknutí první světové války dostal do svízelné situace. Jako občan nepřátelské mocnosti nesměl opustit australské území, bylo mu však umožněno realizovat terénní výzkum v těch částech Nové Guineje, které byly pod australskou správou. Tak se Malinowski dostal do terénu, v němž v následujících čtyřech letech strávil během tří expedic celkem 30 měsíců. Po několika měsících se definitivně rozhodl pro výzkum na Trobriandových ostrovech. Záhy opustil bezpečné útočiště a služby, které mu jakožto bílému cizinci poskytovala britská koloniální správa, a přestěhoval se přímo do domorodé vesnice, kde se naučil místní jazyk a studoval magii, směnu či rodinné vztahy přímo na místě. Po válce se vrátil do Británie, kde mu bylo na LSE vytvořeno profesorské místo a kde od roku 1927 vedl katedru sociální antropologie. Na počátku 2. světové války odjel do USA, konce války se však nedožil: zemřel v roce 1942. Malinowski na základě svých terénních výzkumů publikoval řadu monografií, nejvýznamnější z nich byla *Argonauts of the Western Pacific* (1922), v níž analyzoval systém výměny darů, označovaný jako kula. Do češtiny byla přeložena dvě jeho díla *Vědecká teorie kultury* (1968) a *Sex a represe v divošské společnosti* (2007).

Klasický model terénního výzkumu

Klasický model terénního výzkumu v sociální antropologii, výrazně ovlivněn Malinowského dílem a dále formován dalšími generacemi antropologů, vychází především z nároku na **dlouhodobý pobyt** badatele přímo v terénu, který zahrnuje participaci na všedních i nevšedních aktivitách samotných aktérů. Z těchto důvodů se klíčová metoda terénních výzkumů někdy označuje jako **zúčastněné pozorování**. To zahrnuje rozvinutí hlubších a pevnějších vztahů s informátory a získání jejich důvěry. Předpokládá se přitom, že doba pobytu výzkumníka v terénu by měla být minimálně **jeden rok**: roční cyklus má antropologovi umožnit sledování sociálních aktivit v různých ročních obdobích a hlubší proniknutí do zkoumaného terénu.

Odhlédneme-li od skutečnosti, že výzkumník svou přítomností danou společnost vždy nutně určitým způsobem ovlivňuje, měl by tento dlouhodobý pobyt mimo jiné umožnit badateli sledovat **každodenní život v jeho normálním průběhu**. Předpokládá se zkrátka, že po určité době, kdy přítomnost cizí osoby – často exotického vzhledu a chování – vybízí k různým projevům zvláštního či nestandardního chování, se zkoumaná sociální realita vrátí zpět do svých zaběhnutých kolejí. Přestože se tedy terénní výzkum může zvenčí jevit jako činnost nadmíru dobrodružná a vzrušující, jeho cílem je zachytit zejména pravidelné, běžné, každodenní (až nudné), opakující se vzorce jednání.

Klasický model terénního výzkumu byl výrazně ovlivněn také tím, na co se v průběhu svého vývoje zaměřoval, tedy svým **předmětem zájmu**. Tím byly velmi dlouho právě již zmiňované „vzdálené, exotické, cizokrajné“ společnosti, ať už to byly ve 20. letech tichomořské ostrovy, africká společenství v desetiletích následujících, či původní obyvatelstvo Severní Ameriky zkoumané americkými kulturními antropology. V řadě těchto společností totiž bylo díky jejich omezené velikosti možné metodami pozorování a rozhovorů obsáhnout prakticky všechny sociální vazby a aktivity (viz kapitola Analýza sociálních sítí). Proto měly tyto techniky, založené na osobních schopnostech, dovednostech a vlohách samotného výzkumníka, v rámci terénních výzkumů dlouho centrální pozici.

Nezbytnou podmínkou dobře odvedeného terénního výzkumu v sociální antropologii je **zvládnutí jazyka**, kterým hovoří členové sledovaného společenství. Výhodou, kterou jako výzkumníci takto získáváme, je pochopitelně zejména nezprostředkovaná, přímá komunikace s informátory a tedy možnost vyhnout se zkrslení, k němuž nutně dochází při převodu mezi různými jazykovými kódy. Původně se jednalo většinou o cizokrajné jazyky často bez dostupných učebnic či slovníků, dnes však takovým odlišným jazykem může být i dialekt nebo nářečí výzkumníkova mateřského jazyka, jak dokládá řada výzkumníků pracujících ve své vlastní společnosti (srov. např. Okely 2008).

V první polovině 20. století, kdy se terénní výzkum etabloval jako základní metodologický nástroj sociální antropologie, se sice výzkum považoval za základní předpoklad úspěšné práce antropologa, **metodologické detaily** práce v terénu se však příliš neřešily. Antropologové se shodovali v tom, že antropolog by měl být v terénu dlouho (minimálně rok), ideálně sám (bez prostředníků, tlumočnicků či sluhů, které měli k dispozici britští antropologové – včetně Malinowského – ještě na počátku století) a zvládnout místní jazyk. Konkrétní techniky výzkumu – jak dělat rozhovory, jak je analyzovat, jak si vést terénní deník atd. – však studentům většinou nikdo nesdělával. Terénní výzkum byl sice považován za důležitý milník v životě antropologa – někdy byl dokonce označován za jakýsi *přechodový rituál* – metodologii samotné se však dlouho věnovalo překvapivě málo pozornosti.

Současné pojetí terénního výzkumu

V posledních desetiletích dochází v sociální antropologii k větší reflexi terénní praxe, která mimo jiné vedla ke kritickému zhodnocení klasického modelu terénního výzkumu. Jednou z výtek klasické podoby antropologického terénního výzkumu je určitá **ahistoričnost**, kterou s sebou tento způsob získávání dat nutně nese. Skutečnost, že od počátku byly terénní výzkumy uskutečňovány ve společnostech bez písma, totiž vedla k tomu, že data byla získávána převážně pozorováním a rozhovory a důraz byl kladen na zachycení fungování společnosti „tady a teď“. Funkcionalistická teoretická perspektiva pak usilovala o určité „synchronní řezy“ společností, které měly odhalit principy jejího fungování. Chyběla tak jakákoli historická perspektiva, zachycení dynamiky, změny, vývoje sledovaných společností. Ty byly vykreslovány v přítomnosti a způsobem, který naznačoval, že daný stav věcí je neměnný a „věčný“.

Další výtku klasickému modelu terénního výzkumu, související s výše uvedenou, směřovala ke skutečnosti, že společnosti byly v antropologických analýzách líčeny jako **izolované**, prosty jakéhokoli vlivu okolního světa, jakoby uzavřené samy v sobě. Sám Malinowski například ve svém úvodu k *Argonautům* studentům doporučoval vyhýbat se kontaktům s „bílymi“: tedy koloniálními úředníky, misionáři, obchodníky, cestovateli, apod. (Malinowski 1922, s. 6). Po vydání jeho terénních deníků v 60. letech se však ukázalo, že autor sám tuto vlastní maximu příliš nedodržel (Malinowski 1989). V duchu jeho doporučení vznikaly etnografie, kde přítomnost bílých kolonizátorů, obchodníků a dalších osob byla upozadována či přímo zamlčována. Domorodé společnosti byly představovány jako by žily bez kontaktu s okolním světem. Dlouho se však již poukazuje na to, že představa „izolovaných komunit“ či „koulí na kulečnickém stole“ byla (interpretace více či méně užitečnou) fikcí již v době prvních terénních výzkumů (srov. např. Wolf 1982).

„Objev“ této kritické výtky je mnohdy připisován kritickým (reflexivním/postmoderním) antropologům (cca 80. léta 20. století). Nicméně například Ralph Linton v knize *The Cultural Background of Personality* (Linton 1945, s. 35) popisuje „kulturní kontinua“, Alfred L. Kroeber a Clyde Kluckhohn v hojně citovaném (a o to méně čteném) přehledu *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions* (Kroeber a Kluckhohn 1952, s. 174) zdůrazňují překrývání různých kultur, Edmund R. Leach v nepřekonatelné monografii *Political Systems of Highland Burma: A Study of Kachin Social Structure* nabádá, že každá „užitečná sociologická analýza [musí] překračovat kulturní hranice“ (Leach 1954, s. 292). Kdo tedy učinil onen „objev“ je více než sporné, stejně jako zdali se vůbec o „objev“ jedná.

Obě předchozí výtky pak souvisí s ignorováním **politického kontextu** v klasických terénních výzkumech. Řada etnografů totiž nebrala vůbec v potaz **mocenské vztahy**, které vždy nutně musely ovlivňovat jak charakter zkoumaných společností, tak praxi samotného výzkumu. Už první výzkumy britských antropologů se odehrávaly v kontextu britské koloniální moci a především v samotných koloniích. Členové domorodých společenství se přitom nacházeli v mocensky podřízeném postavení, přičemž tato nerovnováha se nutně musela promítat také do vztahu mezi badatelem a informátory. Výsledné etnografie často opomíjely také fakt, že popisovaná společenství se nacházejí v širším politicko-mocenském kontextu a nefungují nezávisle na něm. Řada novějších studií naznačuje, že to, co bylo často zobrazováno jako neměnná „tradiční“ společnost, mohlo být naopak výsledkem kontaktu s kolonizátory, tedy fenoménem ryze moderním. Všechna společenství, jak moderní, tak „tradiční“, přitom procházejí procesy kontinuální změny (viz např. výše zmíněný Linton; obdobně argumentuje např. Leacock 1983, s. 263–284). Ve své klasické podobě pak byly terénní výzkumy v antropologii uskutečňovány především bílými muži ze střední třídy, převážně z anglosaského světa. Ve výsledných monografiích tak například nebývala vůbec zohledněna ženská část zkoumané populace, k níž se antropologové jakožto muži buď nemohli dostat, nebo ji zkrátka nepovažovali za důležitou. Ženy v těchto textech bývaly zahrnuty pouze v pozici pasivních, pozorovaných objektů, slovy Edwina Ardenera, ženy se zde ocitaly v podobné pozici jako krávy u Nuerů: ve výsledné analýze se vyskytují,

jsou pozorovány, ale *nemluví* (Ardener, Shirley 1975, s. 4). Tento **androcentrismus** z antropologické praxe postupně mizí až od 70. let v důsledku většího zapojení žen do terénní praxe a změny teoretické perspektivy pod vlivem rozvoje *gender studies* a feministické antropologie.

V důsledku celého komplexu zmíněných rysů byly v klasických etnografích často příliš zdůrazňovány rozdíly mezi vlastní antropologovou společností a popísaným terénem. Tento přístup odhlížel od možných podobností mezi západními a nezápadními společnostmi a přispíval ke zdůrazňování dělicí linie mezi „námi“ (civilizovanými kulturami) a „jimi“ (nekulturními divochy). Těmto rozdílům byl zpravidla (přínejmenším implicitně) přisuzován morální rozměr. Tento rys, který se v antropologii někdy označuje jako *exotizace* (a/nebo romantizace) druhých, posiloval představu radikálně odlišného charakteru těchto dvou světů („*West and the Rest*“).

V neposlední řadě moderní antropologie rezignovala na model **exaktního, objektivního zkoumání**, který v této disciplíně – po vzoru přírodních věd – dlouho převažoval. Ještě Malinowski byl přesvědčen o tom, že badatel by do výzkumu a následné analýzy neměl vnášet své osobní postoje, názory či emoce (terénní deník měl tyto emoce ventilovat, aby nezasáhly do výsledné analýzy). Toto v zásadě pozitivistické stanovisko, vycházející z přesvědčení o existenci a poznatelnosti „faktů“ *out there*, bylo postupně opuštěno. Moderní antropologie naopak uznává, že výzkumník je ve své etnografii vždy nutně přítomen: svoji osobnost a pozici nemůže uzávorkovat, měl by ji ovšem **reflektovat** a explicitně sebe sama kontextualizovat, tedy podrobně uvést všechny okolnosti výzkumu, které mohou podobu výsledné etnografie ovlivnit (podrobněji viz následující kapitola).

V současnosti se v rámci terénního výzkumu věnuje mnohem větší pozornost **osobě samotného etnografa**. Protože antropolog je vlastně tím, kdo je sám o sobě výzkumným nástrojem, etnografie jako proces je osobnostně velmi náročnou činností a etnografie jako výsledek je osobností výzkumníka nutně ovlivněna. Tato reflexivita pak někdy ústí až v díla, která se více zaměřují na osobní prožitky výzkumu ze strany etnografa, než o výsledky výzkumu samotného (srov. např. Rabinow 2007). Nárok na explicitní popis procesu výzkumu, vyjasnění pozice etnografa a jeho postavení v mocensko-politických vazbách však z etnografie již nikdy nezmizel.

Pozornost se od 80. let dále obrací ke skutečnosti, že etnografie není jen prostým záznamem faktů, dějů či událostí v terénu, ale je třeba ji nahlížet coby specifickou součástí **literatury** (Clifford a Marcus 1986). Do zřetele se vedle procesu terénního výzkumu dostává rovněž proces psaní a vytváření výsledného produktu etnografické činnosti, tedy etnografie jako **publikace**.

V průběhu 20. století se postupně proměnil také **vztah výzkumníků a jejich informátorů**, což je ostatně zjevné už z proměny používané terminologie. Z „divochů“ či „primitivů“ se stávají nejprve „informátoři“, což mělo odbourat tyto pejorativní termíny používané první generací antropologů. V současnosti se však používaná terminologie posunuje ještě o krok dál a setkáváme se s pojmy jako „konzultanti“, „spolupracovníci“, nebo dokonce „učitelé“ či „přátelé“. Tento terminologický posun má zdůrazňovat aspekt spolupráce, aktivní účast „informátorů“

na tvorbě výsledné analýzy, přiznání určité míry jejich spoluautorství na badatelské výsledku. Vzhledem k negativním konotacím pojmu „informátor“ se v českém (či obecně postkomunistickém) prostředí navíc objevuje termín „informant“, který však někteří badatelé považují za (přinejmenším gramaticky) bizarní novotvar.

Co je etnografie – terénní výzkum

V současnosti už neplatí představa, že terénní výzkum lze realizovat pouze v exotických společnostech: etnografii je možné uskutečňovat nejen mezi africkými pastevcí, ale například také v ulicích amerických velkoměst, na bulharském venkově, v nemocnicích, na univerzitách nebo ve vesnických hospodách. Etnografie už dávno **není vymezena předmětem zájmu**, ale právě specifickým přístupem, který zahrnuje způsob sběru (resp. vytváření), interpretace a analýzy dat. Cílem etnografického výzkumu je obvykle snaha **porozumět zkoumanému sociálnímu světu** a přiblížit se smyslu, který svému jednání připisují samotní aktéři (tj. zprostředkovat **emickou perspektivu**).

Pokud jde o **vytváření dat**, etnografie obvykle zahrnuje účast výzkumníka na životě zkoumané společnosti po určitou (zpravidla „delší“) dobu. Největší důraz je přitom většinou kladen na **zúčastněné pozorování**. Jednání aktérů je v rámci terénního výzkumu vždy zkoumáno **v každodenním kontextu**: data nejsou ze svého kontextu vytrhována, jako je tomu například v případech některých typů dotazníkového šetření. Tím, co terénního výzkumníka zajímá nejvíce, je pravidelně se opakující jednání, které je možné interpretovat jako určité **vzorce**.

Data si tak antropolog tímto způsobem sám vytváří, tj. „nesbírá“, jak bývá často používáno: tím se etnografie liší od řady dalších kvalitativních metod. V rámci etnografie pracujeme převážně s **nestrukturovanými daty**, která v okamžiku, kdy jsme je vytvořili, nejsou žádným způsobem (zvenčí) kódována. Data výzkumník kóduje jednak samotným pozorováním, jednak v následné analýze a interpretaci. **Kategorie (kódy)** používané pro porozumění sociální realitě **se** přitom během výzkumu teprve **postupně vynořují**: nejsou, resp. nemusí být dány předem (podrobněji viz kapitola Úvod do MAXQDA).

Zároveň je však třeba říci, že etnograf nikdy není nepopsaným listem. Jeho přístup, pozice, způsob kódování a interpretace reality jsou vždy ovlivněny **teorií**, tedy v širokém smyslu pohledem na svět, který více či méně sdílí jako člen určité (např. české) společnosti či její části (např. tzv. „antropologická obec v ČR“). Vidíme tedy, že vytváření a analýza dat v etnografii vlastně nejsou odděleny, ale splývají v jeden proces. V průběhu výzkumu jsou většinou výzkumné téma a výzkumníkův záber definovány stále konkrétněji a specifičtěji, jsou postupně zaostřovány. Etnografie též bývá procesem s **flexibilním výzkumným plánem**: často se například stává, že v průběhu výzkumu antropolog upraví či dokonce úplně pozmění ohnisko svého zájmu (srov. např. Okely 2013).

Současná podoba terénního výzkumu může zahrnovat mnohem víc než pozorování a rozhovory – od **archivního výzkumu**, přes využívání **vizuálních metod** až po (například) **obsahovou analýzu** denního tisku. Součástí etnografovy práce

může být také analýza dat, jež vznikla bez jeho přičinění (kulturní artefakty, dokumenty, literární produkce apod.). To je dáno jednak tím, že soudobí etnografové často pracují ve společnostech jiného typu než kdysi Malinowski a jeho kolegové, jednak proměnami světa (v současnosti už těžko najdeme izolované mimoevropské společnosti, pokud vůbec někdy existovaly), a jednak teoretickými proměnami samotné disciplíny.

Součástí etnografie je nezbytně také studium **historie** – každý badatel by se měl seznámit s historií sledované skupiny, subkultury či sociální sítě, stejně jako s **dosavadními výzkumy** dané problematiky a ve své práci je reflektovat. Nezbytnou součástí etnografie je rovněž zasazení příslušné problematiky do širších **politických, ekonomických a sociálních souvislostí**. Dříve nebývalo zvykem přihlížet k takovému kontextu ani v regionálním měřítku, dnes je naopak běžné zasazovat sledovanou problematiku do souvislostí globálních fenoménů. Jinými slovy, dokumentovat působení nadindividuálních struktur na život „tam venku“ a/nebo „tam dole“.

Samotný proces terénního výzkumu bývá vymezen spíše vágně: antropologové se vždy zabývali spíše **způsobem analýzy** než vytváření dat. Ani samotná analýza však není žádnou jasně vymezenou a univerzální technikou. Může mít nejrůznější podoby od snahy systematizovat data do schémat, nákresů, plánek, genealogií či map a ty potom analyzovat, až po narativně laděné analýzy (leckdy) oproštěné od snahy o jakékoli exaktní uchopení. Žádný ze zmíněných postupů však nelze označit za vědecktější než jiné alternativní přístupy (ať už slovu „vědecktější“ prisuzujeme pozitivní či negativní konotace).

Metodologické aspekty terénního výzkumu

Jádrem antropologovy schopnosti uskutečňovat terénní výzkum je **adaptace**, tedy schopnost přizpůsobit se danému sociálnímu prostředí tak, aby byl schopen vykonávat činnosti, které vykonávají jeho informátoři. Konfrontace s cizím a mnohdy značně odlišným prostředím bývá náročná, proto se také první fáze výzkumu někdy označuje jako **kulturní šok**. Adaptace znamená nejen schopnost učit se a přijímat nové věci (odlišný styl oblékání, mluvy, jiná strava atd.), ale často také rezignovat na jiné (soulad, vlastní hygienické návyky, způsoby trávení volného času apod.). Terénní výzkum je ovšem velmi náročnou záležitostí také **psychologicky a emocionálně**. Vyžaduje od antropologa – často na velmi dlouhou dobu – mimo jiné odloučení od blízkých, vytržení z kontextu poznaného a smysluplného světa a zpretrhání dlouhodobých vazeb „doma“. V tomto ohledu je specifický zejména výzkum marginálních a/nebo marginalizovaných skupin (např. Romové/Cikáni z vyloučených lokalit či ghatt, lidé přežívající na ulici, dlouhodobí uživatelé drog atd.), během něhož bývá antropolog svědkem sociálního, psychického a fyzického utrpení zkoumaných lidí.

Terénní výzkum je činností, která klade poměrně **vyšší nároky** na výzkumníkovy intelektuální schopnosti – předpokládá například určitou **jazykovou vybavenost**, ale také schopnost „vidět“ v terénu věci, které nejsou na první pohled zjevné, a získaná data smysluplně analyzovat a interpretovat. Pro terénní výzkum je nepo-

chybně zapotřebí mít i notnou dávku něčeho, co se dá jen těžko změřit, kvantifikovat či naučit, a co bychom mohli označit jako „**sociální cit**“. To znamená, že badatel musí umět navázat kontakt a musí být schopen hovořit s představiteli různých – třeba i hodnotově velmi odlišných – společností či subkultur, musí mít jistou dávku kuráže a nenechat se odradit při prvním neúspěchu, zároveň však musí disponovat také pudem sebezáchovy.

Náročným úkolem je již samotný **vstup do terénu**. Ten totiž neodkazuje pouze k fyzické přítomnosti badatele na určitém místě, ale znamená získání přístupu v přísném smyslu slova – tedy navázání styku, kontaktu s informátory (v anglofonní literatuře se používá termín *rapport*). Jinými slovy, *být někde* ještě neznamená *dělat výzkum* (z českého prostředí srov. např. Vavroch 2013). Kontakt s informátory musí být neustále vyjednáván, což platí i pro zdánlivě jednodušší situace výzkumu ve veřejném prostoru. Vstup do terénu pak často umožňuje či znemožňuje zprostředkující osoba, v češtině někdy označovaná jako „vrátný“ (*gatekeeper*), což může být osoba vysokého statusu, ale také člověk v daném společenství nepříliš dobře přijímaný. *Gatekeeperem* pochopitelně může být také skutečný vrátný, například v nemocnici. Taková osoba leckdy výzkumníkovi pomůže v navázání dalších kontaktů, může ale vytváření dalších vazeb také bránit (např. omezováním jeho pohybu v terénu, výběrem navštěvovaných osob apod.).

Tato problematika úzce souvisí s **identitou výzkumníka v terénu**. Prvním rozhodnutím, které musíte učinit, bude to, zda zvolíte identitu otevřenou nebo skrytou. Už v tomto okamžiku se antropolog pohybuje na tenkém ledě výzkumné etiky (srov. Hejnal a Lupták 2013). Ne všichni odborníci se totiž shodnou v tom, že **skrytá identita** je eticky ospravedlnitelná, byť známe z minulosti řadu výzkumů, v nichž byl tento přístup použit (Whyte 1993). Někteří badatelé připouštějí, že skrytá identita je možná tehdy, kdy by opačný přístup znemožnil provádění výzkumu nebo ohrozil výzkumníka. Řada současných antropologů má ovšem zato, že jediný legitimní vstup do terénu je ten, při němž výzkumník svým informátorům jasně a srozumitelně vysvětlí, kdo je, co dělá, jak bude nakládat s daty, jak je bude anonymizovat atd. Otevřený vstup tedy vyžaduje objasnění vlastní pozice v terénu a získání tzv. **informovaného souhlasu**, tedy poučeného přitakání zkoumaných prováděnému výzkumu. V praxi se však většinou setkáváme s jakýmsi kompromisním řešením, kdy ne všichni v terénu vědí všechno o výzkumníkovi a vyjednávání přístupu je neustálým balancováním mezi snahou o provedení výzkumu a „féroovým“ přístupem k informátorům (Hammersley a Atkinson 2007, s. 41–62).

Významným faktorem ovlivňujícím výzkum je pochopitelně charakter **vztahů výzkumníka se zkoumanými osobami**, proto je nutné vždy jasně popsat svoji pozici v terénu. Obecně platí, že každý výzkumník musí nějakou **identitu** získat, aby vůbec mohl výzkum provádět – „objektivní zkoumání“ v terénu není možné, badatel je totiž vždy součástí zkoumaného světa. Každý výzkumník zpravidla časem nějakou identitu získá, byť ta vůbec nemusí odpovídat jeho hodnocení vlastní pozice. Badateli tak může být v terénu například přisouzena nálepka „novináře“, „fotograf“, „spisovatelky“, „terénního pracovníka“, „té od televize“ či v horším případě „špióna“, „tajného“, či „fizla“, ať se snaží svoji pozici terénního etnografa vysvětlit sebelépe.

Výzkum nepochybně ovlivňuje také to, zda je badatel „*insiderem*“ či „*outsiderem*“ sledovaného společenství. V případě uskutečňování výzkumu ve vlastní společnosti na jedné straně odpadá řada potíží se získáváním přístupu, hledáním informátorů či adaptací, na straně druhé má tento typ výzkumu také svá úskalí – například je zpochybňována schopnost udržet potřebný odstup pro uskutečnění dobré analýzy (srov. Okely 2008). Existuje určité riziko – které ovšem není spojeno pouze s výzkumem vlastní společnosti – že badatel natolik přijme za své hodnoty sledované společnosti, že přestane být schopen odstupů, analýzy a zprostředkování jejího specifického vidění světa. Tento jev se v anglosaské antropologii označuje jako „*going native*“.

„Domorodá“ antropologie (*native anthropology*)

Od 70. let se v antropologii začíná řešit otázka rozdílu mezi výzkumem z pozice „outsidera“ či cizince a výzkumem prováděným členem vlastního společenství takřkajíc „doma“. Termín „*domorodá*“ antropologie odkazuje k představě teoretických koncepcí založených na ne-západních principech a předpokladech. Podle některých autorů byli domorodí antropologové (stejně jako ženy) doposud používání spíše jako nástroj k získání empirických dat, nebyli však považováni za profesionální badatele. Jen velice málo teorií bylo formulováno z menšinové perspektivy (srov. Jones 2006). Navíc je problematické určit, co je onou „menšinovou perspektivou“, jelikož velká část těchto „alternativ“ je založena na západních konceptuálních rámcích, deklarovaná odlišnost se často projevuje v řádu téhož.

Dalším výrazným aspektem identity zasahujícím do výzkumu je nepochybně **gender**. Ten ovlivňuje to, jak k vám budou informátoři přistupovat, co se (ne)dozvíte (jiné věci se říkají mužům a jiné ženám), kam se (ne)dostanete i to, jakou identitu získáte. To souvisí také s otázkou **sexuality** v terénu – oblast, která byla po řadu let tabu, se v posledních letech stává naopak žhavě diskutovaným tématem (srov. např. Kulick a Willson 1995; pro české prostředí Fatková 2013). Pozici etnografa nepochybně ovlivňují také další charakteristiky, jako je věk, vzdělání, rodinný stav či fyzický vzhled.

Další otázkou, kterou musí každý terénní badatel řešit, je **výběr informátorů**. Ten během terénního výzkumu často probíhá zprvu víceméně nahodile (výzkumník bývá odkázán na ty, s nimiž se mu podaří navázat první kontakt, což jsou často výše zmiňovaní „vrátní“), později většinou **metodou sněhové koule**, kdy jeden kontakt odkazuje na další a tímto způsobem se badatel postupně pohybuje terénem. Úskalím tohoto přístupu je například to, že pohybujeme-li se ve společenství s výraznými sociálními hranicemi (náboženskými, příbuzenskými, etnickými apod.), náš „výběr“ obvykle tyto hranice kopíruje, resp. nedokáže je překročit (Budilová a Jakoubek 2009). Podobně časté spoléhání se na „**dokonalé informátory**“, osoby s výbornou pamětí, skvělou schopností komunikace a vřelým postojem k výzkumníkovi, vzbuzují otázky ohledně **reprezentativnosti** takto získaných dat. Silnou stránkou etnografických analýz obecně bývají přesvědčivé hloubkové

sondy do života konkrétního společenství. Vždy je ovšem třeba si položit otázku, nakolik je možné taková data či analýzy **generalizovat** na širší společnost.

Různé profesní antropologické organizace vypracovaly **etické kodexy**, které mají řídit (nebo přesněji snaží se usměrňovat) práci antropologa v terénu. Tyto dokumenty se většinou zabývají samotným prováděním výzkumu (zodpovědnost k lidem zapojeným do výzkumu), zohledňují oblast vědecké činnosti (publikování, grantové projekty, zodpovědnost k ostatním výzkumníkům), vztah k veřejnosti (zpřístupňování výsledků, popularizace vědy), pedagogickou činnost (vztah ke studentům, kolegům) a často i sféru aplikované antropologie, tedy možnosti aplikovat vědomosti a data z výzkumů.

Nabízejí například vodítko při řešení některých z následujících dilemat:

Jakým způsobem má výzkumník vysvětlit svoji přítomnost v terénu?

Jakou podobu má mít informovaný souhlas? (písemnou/ústní?, má být vyžadován od všech?)

Jakým způsobem má etnograf chránit soukromí a bezpečnost informátorů?

Jakým způsobem má badatel uchovávat, anonymizovat, publikovat data?

Do jaké míry má výzkumník zasahovat do zkoumaného terénu? Má aktivně vystupovat na obranu bezmocných a utlačovaných? Může/má se změnit v aktivistu?

Obecný charakter těchto doporučení je však během výzkumné praxe mnohdy nepoužitelný či přímo v rozporu s výzkumnou „realitou“. Nakonec je antropolog stejně odkázán na osobní morální principy a vlastní svědomí. V tomto ohledu se nejužitečnější poučkou zdá být rada H. R. Bernarda (Bernard 2006, s. 376; srov. Hejnal 2012, s. 149–150): „Nedělejte nic, s čím byste profesionálně i osobně nemohli žít“.

Jak je vidět z výše načrtnutého, terénní výzkum je velmi náročnou a vyčerpávající činností, nabízí však na oplátku něco velmi cenného, něco, co žádná kvantitativní metoda nikdy nabídnout nemůže. Umožňuje totiž velmi bezprostředním způsobem *zakusit sociální a/nebo kulturní odlišnost*. V průběhu terénního výzkumu se otřesou v základech často i nehlubší kulturní a morální hodnoty výzkumníka, protože si (často poprvé v životě) uvědomí, že jeho vlastní hodnoty (to, co doposud považoval za „normální“, běžné) nejsou jediné možné, nejsou zjevením objektivní pravdy, nejsou neotřesitelné. Výzkumník zjistí, že existují alternativy, že se dá žít i podle jiných „návodů na život“, a že (kupodivu) i takový život může být snesitelný, srozumitelný, smysluplný, ba i příjemný. A protože, jak všichni studenti antropologie jistě dobře vědí, *lidství* je kategorie *kulturní*, nikoli *biologická*, a terénní výzkum nabízí právě zkušenost s *kulturní* odlišností, mohli bychom uzavřít parafrází známého přísloví a prohlásit, že *kolik jsi uskutečnil(a) terénních* výzkumů, tolikrát jsi člověkem.

Literatura

- ARDENER, SHIRLEY (1975): Belief and the Problem of Women. In: Ardener, S. (ed.): *Perceiving Women*. J. M. Dent and Sons Ltd, London, Toronto, Melbourne, s. 1–17.
- BARTH, F. (2005): Britain and the Commonwealth. In: Barth, F. et al. (ed.): *One Discipline, Four Ways: British, German, French, and American Anthropology*. University of Chicago Press, Chicago, s. 1–17.
- BERNARD, H. R. (2006): *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*. AltaMira Press, Lanham, MD; Oxford.
- BOURDIEU, P. (2003): Participant Objectivation. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 9, č. 2, s. 281–294.
- BUDILOVÁ, L. a JAKOUBEK, M. (2009): Anthropological fieldwork, site and Roma communities: Roma/Gypsies in the Czech and Slovak Republic. *Anthropological Notebooks (Slovenia)*, 15, č. 2, s. 5–14.
- CLIFFORD, J. a MARCUS, G. E. ed. (1986): *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. University of California Press, California.
- FATKOVÁ, G. (2013): O čem se nemluví: Příspěvek k problematice sexuality terénního výzkumníka. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, 14, č. 1, s. 36–48.
- HAMMERSLEY, M. a ATKINSON, P. (2007): *Ethnography: Principles in Practice*. Routledge, London and New York.
- HEJNAL, O. (2012): Antropologův den mezi „klienty represe“: zúčastněné pozorování bezdomovců ve středně velkém městě. *AntropoWebzin*, 8, č. 3, s. 141–152.
- HEJNAL, O. a LUPTÁK, L. (2013): Když výzkum, tak skrytý: Serpentinami formalizované etiky. In: Pavlásek, M. a Nosková, J. (ed.): *Když výzkum, tak kvalitativní: Serpentinami bádání v terénu*. Masarykova univerzita a a Etnologický ústav AV ČR, Brno, s. 133–147.
- HERLE, A. a ROUSE, S. (1998): *Cambridge and the Torres Strait: Centenary Essays on the 1898 Anthropological Expedition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- JONES, D. (2006): Na cestě k domorodé antropologii. *Biograf*, č. 39, s. 1–81.
- KROEBER, A. L. a KLUCKHOHN, C. (1952): Culture: A critical review of concepts and definitions. *Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology*, Harvard University, XLVII, č. 1.
- KULICK, D. a WILLSON, M. ed. (1995): *Taboo: Sex, Identity and Erotic Subjectivity in Anthropological Fieldwork*. Routledge, London; New York.
- LEACOCK, E. (1983): Interpreting the origins of gender inequality: Conceptual and historical problems. *Dialectical Anthropology*, 7, č. 4, s. 263–284.
- LEACH, E. (1954): *Political Systems of Highland Burma: A Study of Kachin Social Structur*. Harvard University Press, Harvard.

- LINTON, R. L. (1945): *The Cultural Background of Personality*. Appleton-Century Crofts, New York & London.
- MALINOWSKI, B. (1922): *Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. Routledge & K. Paul, New York.
- MALINOWSKI, B. (1968): *Vědecká teorie kultury*. Krajské kulturní středisko, Brno.
- MALINOWSKI, B. (1989): *A Diary in the Strict Sense of the Term*. Stanford University Press, Stanford.
- MALINOWSKI, B. (2007): *Sex a represe v divošské společnosti*. Sociologické nakladatelství (SLON), Praha.
- OKELY, J. (2008): *Když antropolog dělá výzkum doma*. In: Jakoubek, M. a Budišlová, L. (ed.): *Romové a cikáni - neznámí i známí: interdisciplinární pohled*. Leda, Praha, s. 44–49.
- OKELY, J. (2013): *Anthropological Practice. Fieldwork and the Ethnographic Method*. Berg, London & New York.
- RABINOW, P. ed. (2007): *Reflections on Fieldwork in Morocco*. University of California Press, Berkeley.
- RIVERS, W. H. R. (1900): *A Genealogical Method of Collecting Social and Vital Statistics*. Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, London.
- VAVROCH, M. (2013): *Jak v etnografickém výzkumu získat přístup: zkušenosti s romskou populací*. *Anthropologia integra*, 4, č. 1, s. 67–75.
- WHYTE, W. F. (1993): *Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum*. University Of Chicago Press, Chicago.
- WOLF, E. R. (1982): *Europe and the People without History*. University of California Press, Berkeley.

PROBLÉM „REFLEXIVITY“ V SOCIÁLNÍM VÝZKUMU

(Michal Růžička)

Úvod

Při pohledu do učebnic sociálních věd se zdá, že pojem **reflexivity** nepatří mezi klíčové koncepty analytického arzenálu sociálních věd. Jinými slovy se studenti humanitních a sociálních věd s tímto termínem příliš často nesetkávají – jako kdyby se jednalo o jakousi okrajovou záležitost, která spadá spíše do „subjektivistických“ směrů ve vědě, než o nějaký centrální a důležitý koncept.

Reflexivita v konceptuálním aparátu sociálních věd

Velký sociologický slovník (Kolektiv autorů 1997, s. 913) uvádí následující definici reflexivity: „reflexivita – (z lat. reflectere = odrážet, ohýbat zpět, resp. reflexivus = zvrtný) – pojem odvozený od termínu reflexe, který původně znamenal zaměření duchovní aktivity na procesy vědomí, dnes je ale v soc. vědách používán v širším smyslu, nejčastěji ve významu kritického promyšlení obsahu myšlení a předpokladu vytváření dalších teorií. O reflexivitě se mluví při promyšlení zpětného vztahu teorií k společenským zájmům, příp. k povaze soc. zkušenosti v nich obsažené.“

V českém překladu Giddensovy *Sociologie* nalezneme v Glosáři u *reflexivity* na konci učebnice následující definici: „Tento koncept popisuje vztah mezi věděním a sociálním životem. Poznatky o společnosti, které průběžně získáváme, mohou ovlivňovat to, jakým způsobem pak jednáme. Zveřejnění průzkumu o narůstající podpoře konkrétní politické strany například může další jedince přimět k tomu, aby jí rovněž vyjádřili svou podporu.“ (Giddens 1999, s. 911).

Vzhledem k relativní neukotvenosti konceptu reflexivity v terminologii sociálních věd se v kapitole přidržíme pojetí reflexivity tak, jak jej zatím snad nejkompaktněji představil a zastával Pierre Bourdieu (1930–2002) – sociolog a antropolog, který se tento koncept snažil etablovat jako klíčový moment sociálního výzkumu a sociální vědy (Bourdieu et al. 1991; Bourdieu a Wacquant 1992). Na jiném místě (Růžička a Vašát 2011) bylo dílo Pierra Bourdieu představeno jako trojúhelník, jehož vrcholy jsou vzájemně propojeny a dohromady tvoří ucelený projekt pro praxi sociálního výzkumu a sociální vědy:

Epistemologizace sociální vědy, zejména s důrazem na epistemologickou reflexivitu.

Překonání klasických opozic západní filozofie bránící adekvátnímu porozumění sociální realitě, neboť sociální realita na takových opozicích založena není (Bourdieu 1990, 2005).

Propojení vědecké rigorozity s politickou angažovaností (Bourdieu 1999, 2008a).

Předmět této kapitoly je první bod tohoto Bourdieuho trojúhelníku, čili otázka přijetí *reflexivity* jako výchozího momentu pro vědecky rigorózní výzkum oproštěný od konzervativně politické fikce „hodnotové neutrality“, jakož i pro sociálně relevantní teoretizování sociální reality.

Ve standardních učebnicích se s termínem *reflexivity* příliš nepracuje, a pokud ano, tak v poměrně volném významu, kdy např. badatel v sociálních vědách „reflektuje“ např. Politické, nebo etické důsledky svého výzkumu. Cílem této kapitoly je představit způsob, jakým se pokusil termín *reflexivity* v analytickém aparátu sociálních věd zrevidovat Pierre Bourdieu. Bourdieu chápal *reflexivitu* jako klíčový moment sociálního výzkumu – moment *reflexe* konceptuální a epistemologické, spíše než subjektivistické a metodologické. V kapitole bude představeno, jak míra a kvalita *reflexivity* přímo ovlivňuje kvalitu výsledků sociálního výzkumu (a proto bude *reflexivita* představena jako něco, co „předchází“ validitu a reliabilitu). Pokusíme se posunout za běžné vnímání *reflexivity* jako subjektivní kontemplanace nad intelektuálním, emocionálním a politickým vztahem mezi egem badatelky/badatele a předmětem jejího zájmu.

„Epistemologická reflexivita“ u Pierra Bourdieu

Primární důraz kladl Pierre Bourdieu na to, co nazýval „epistemologickou reflexivitou“, čili reflexivitou na úrovni **tvorby** konceptů a vědění, na rovině konstrukce a definice předmětu zájmu. V jeho pojetí „vědeckost“ sociálně vědní praxi zaručuje právě praxe *reflexivity* – nikoliv to, co následuje „až poté“ (tj. např. výběr adekvátní metodologie, debata nad kritérii validity, reliability apod.).

Ve své poslední teoretické monografii *Pascalských meditací* (Bourdieu 2000) se Bourdieu opětovně snažil – po *Nástinu teorie jednání* (Bourdieu 1977) a *Logice jednání* (Bourdieu 1990) – shrnout svoje padesátileté působení v oblasti sociál-

Základní texty k (epistemologické) reflexivitě dle Pierra Bourdieu

Bourdieu, Pierre, Jean-Claude Chamboredon, Jean-Claude Passeron. (1968) 1991. *The Craft of Sociology: Epistemological Preliminaries*. New York: Walter de Gruyter.

Bourdieu, Pierre, Loïc Wacquant. 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.

ního výzkumu, který v jeho případě vždy neoddělitelným způsobem kombinoval sociální teorii s metodologií, epistemologií a praxí rigorózní *reflexivity*. První dvě kapitoly knihy věnoval „Kritice scholastického rozumu“ a „Třem podobám scholastického klamu“ (Bourdieu 2000, s. 9–84). Hlavní tezí těchto kapitol je, že rozum a rozumové poznání není oddělitelné od sociální praxe, jak se mainstreamová sociální věda často domnívala, resp. že rozumové akty (včetně sociálního výzkumu) jsou součástí sociálního světa, a nejsou mu nijak nadřazeny. Bourdieu ve svých textech často kritizuje klasické dualismy západní filozofické tradice, které předpokládají, resp. stojí na ontologické oddělenosti těla od mysli (nadřazující mysl, resp. rozum nad materiální tělo). Původ dispozice nadřazovat **rozum nad matérii** (a scholastický intelekt nad intelekt běžných sociálních aktérů) Bourdieu spatřuje ve specifickém scholastickém habitu, který si osvojují ti, kteří poskytli své tělo i mysl sociálně specifickému univerzitnímu tréninku. Scholastický svět stojí na kultivaci mysli/rozumu, kdy se materiální, tělesný a mentální svět těch, kteří stojí mimo scholastický svět, podrobuje intenzivní intelektuální analýze zvenčí. Tím dochází k posilování iluze oddělenosti mysli od matérie, rozumu od těla, scholastického od laického rozumu, a tím k upevňování pocitu nadřazenosti kognitivních funkcí scholastického světa nad logicko-praktickými atributy, dle kterých fungují jiné sociální světy. Sociální vzdálenost mezi světem učenců a světem obyčejných lidí se manifestuje vzájemnou vzdáleností ve způsobech uvažování o světě, ale i vzdáleností v uvažování o sobě samých.

Intelektuální vzdálenost mezi světem učenců (sociálních vědců) a obyčejných lidí (studovaných subjektů) se manifestuje tím, že učenci pro porozumění životu obyčejných lidí *nereflexivně* používají intelektuální konstrukce (které jsou platné v jejich vlastním životním prostoru scholastického pole) na porozumění životu lidí, kteří okupují sociální světy, kde ale tyto konstrukce neplatí, nebo je jejich vliv a skutečný praktický význam minimalizován. Intelektuálové se například často (mylně) domnívají, že lidé jednájí na základě rozumové a racionální kalkulace – odtud pochází scholastický klam nazvaný **teorie racionální volby**, kdy jsou principy formální ekonomie aplikovány na snahu „porozumět“ motivacím praktického jednání sociálních aktérů (pro kritiku takového způsobu přemýšlení o lidské společnosti srov. Bourdieu 2005). Sociální aktéři, kteří nezaujímají pozici v tzv. ekonomickém poli, pak většinou na základě racionálního kalkulu nejednají – ve svém každodenním rozhodování a jednání berou např. v potaz nejen emoce a závazky z minula, ale zohledňují pro ně závaznou tradici dědění majetku, či zisku společenského uznání a prestiže (Bourdieu 2008b). Jinými slovy by se dalo říci, že „racionálně“ jednají pouze tací sociální aktéři, kteří si k tomu osvojili specifické dispozice (např. během studia mikroekonomie na univerzitě, či v průběhu socializace v rodinách vyšších sociálních vrstev). Reflexivita v tomto případě znamená „reflexivně“ přistupovat k termínům, se kterými v dalším kroku přistupujeme k sociální realitě ve snaze porozumět principům jejího fungování. Konkrétně to znamená, že bychom měli neustále posuzovat relevantnost a výpovědní hodnotu pojmů, se kterými pohlížíme na studovaný sociální svět. (Vypovídají tyto termíny spíše o **našem**, nebo o **jejich**, způsobu myšlení a jednání?) Tato kritika není samozřejmě namířena pouze na nekritický import ekonomických termínů do sociální

vědy, nýbrž by měla být zaměřena na všechny koncepty, pojmy a teorie, se kterými během praxe sociálního výzkumu operujeme: od **třídy a sociální struktury**, přes **veřejné mínění a jednání**, po **příbuzenství, náboženství a kulturu**.

Bourdieuovi jde zejména o to, aby si byli sociální vědci vědomi, jakým způsobem přemýšlejí o lidech, které zkoumají, a jak tento způsob přemýšlení ovlivňuje nejen povahu získaných dat, ale i povahu jejich interpretace a podobu finálního (nejlépe samozřejmě teoretického) výstupu. Právě v tom spočívá praxe reflexivity: zahrnout do předmětu zájmu (jak jednají a myslí druzí) sám sebe (jak jedním a myslím já). Jak moje specifické vidění světa ovlivňuje to, jak vnímám a interpretuji vidění druhých a jaké to má důsledky pro produkci „objektivního“ vědění. Reflexivita je v tomto smyslu klíčovou praxí, plnící funkci úhelného kamenu objektivnosti ve vědách (nejen) o člověku. Problém „subjektivnosti vidění“ (vidění nikdy nemůže být objektivním aktem, neboť jej vždy a za všech okolností prožívá nějaký konkrétně situovaný subjekt) je dobře znám i v kvantové fyzice, která stojí na „paradoxní“ skutečnosti, že povaha kvantových fyzikálních jevů je odvislá od způsobu, jakými se na ně „dívá“ vědomý subjekt. Je možné z nekonečného pole dílčích subjektivních pozic vykresat objektivní vědění, které by na těchto pozicích bylo nezávislé?

Bourdieu nebyl postmodernistou, který by se domníval, že objektivní vědění je nemožné. Naopak: Bourdieu byl přísným racionalistou snažícím se o „očistění“ procesu poznání do takové míry, do jaké to je jen možné, s cílem přiblížit se ideálu objektivnosti co nejlépe. V další sekci si podrobněji představíme způsob, jakým by dle Pierra Bourdieu měla být reflexivita, jakožto záruka objektivnosti poznání, uváděna do praxe sociální vědy.

Krok č. 1: Zlom/přerušení; princip ne-vědění

V jistém smyslu je reflexivita „pojmovou sebe-reflexí“, jejímž cílem je zvědomění poznávacího procesu, zejména pak zvědomění chyb, kterých se na té které úrovni sociálního výzkumu můžeme dopouštět. Jak jsme si vysvětlili v předchozí části textu, měli bychom se vyhýbat tomu „vnucovat“ naše koncepty a analytické pojmy takovým situacím a lidem, v rámci jejichž vnitřní organizace tyto koncepty nehrají příliš velkou nebo dokonce žádnou roli. Jinými slovy bychom se měli vyhýbat scholastickému omylu posuzovat situace prostřednictvím pojmů, které jsou k tomu nevhodné z toho důvodu, že mají původ v jiném sociálním světě, než je ten, kterému se snažíme porozumět.

Tento požadavek by však neměl znamenat, že by sociální vědec měl nekriticky přejímat koncepty a pojmy z diskurzu sociálního a politického světa, který studuje. Na základě svých výzkumů si byl Bourdieu moc dobře vědom klíčové role, jakou hrají jazyk a jazykové hry (nativní pojmy a laické teorie) v rámci procesu ustavování a reprodukce sociálních nerovností a mezi-skupinových hranic (Bourdieu 1991). Přirozený jazyk a z něho odvozené pojmy slouží v každé společnosti k legitimizaci a naturalizaci sociálních nerovností – proto i k nim musí sociolog zaujmout kritickou distanci a měl by je chápat je jako předmět svého zájmu a nikoliv jako

své východisko. Nekritickým přijetím termínů ze slovní zásoby studované společnosti za své vlastní „analytické pojmy“ by totiž příslušný badatel (nekriticky, resp. nereflexivně) přijímal i celou významovou síť napojenou na tyto termíny, jejímž finálním posláním je legitimizovat principy sociální reprodukce tím, že zakrývá způsoby, jakými se na tomto procesu ve skutečnosti spolupodílí.

Prvním krokem sociálního vědce tedy musí být z vědění (termínů a laických teorií) zkoumané společnosti učinit **předmět**, nikoliv **východisko** své další práce. Každá společnost má nějakou „teorii“ toho, jak a proč funguje tak, jak funguje. Tato „spontánní sociologie“ se však nesmí zaměňovat za sociologii, kterou se snaží praktikovat sociální vědec: jejím cílem není legitimizovat sociální svět, nýbrž porozumět mechanismům jeho fungování a reprodukce. Bezprostřední laické vědění, ve kterém jsou vždy nutně obsaženy ideologické zkratky, předsudky a dané společnosti vlastní hodnoty, je vědění, které produkuje daná společnost pro své ideologické potřeby: legitimizaci a reprodukci stávajících nerovností. Abychom pochopili, jak toto bezprostřední vědění (tj. tato „nativní sociologie“) funguje, musíme mezi ním a sociologickým vědění učinit **zlom**: musíme přerušit epistemologickou kontinuitu mezi námi a studovanou společností tím, že z vědění zkoumané populace učiníme předmět svého zájmu, a nikoliv své východisko. Je to totiž právě ono mezi lidmi v rámci nějaké společnosti běžně sdílené vědění, co vytváří *illusio* „maskující“ skutečné principy sociální organizace a reprodukce.

Nástrojem pro tento zlom, resp. pro epistemologické přerušení spojení mezi nativním a sociologickým vědění, může být např. rigorózní aplikace vědecké metodologie, která šla „proti“ nativnímu vědění zkoumané skupiny. Bourdieuovi samotnému zde dobře posloužila statistická analýza dat, která dokázala odhalit rozpor mezi fungováním sociální struktury a tím, co o ní samotní aktéři vypovídali. Konkrétně tak bylo možné zjistit, že moderní vzdělávací systém není „otevřeným“ systémem sloužícím ke zvyšování individuálních šancí na trhu práce, nýbrž že spíše funguje jako „uzavřený“ systém sloužící legitimizaci a reprodukci *a priori* existujících třídních nerovností (Bourdieu a Wacquant 1996; Bourdieu a Passeron 1979). Jako další nástroj **złomu**, resp. **přerušení**, navrhuje Bourdieu historickou analýzu studovaného fenoménu (Bourdieu 2000, s. 182) – jen rigorózní socio-historická analýza umožní sociologovi spatřit historickou arbitrárnost fenoménu, které se ze synchronní perspektivy jeví jako nehybné, přirozené, samozřejmé.

Na této úrovni slouží vědecká metodologie P. Bourdieuovi, spolu s logickou analýzou nativních idejí, statistickým testováním sebeviditelného vědění a metodologickou kritikou běžného „jevení se“, jako primární nástroj vytvoření złomu, přerušení, resp. odluky vědeckého a nativního vědění. Nativní vědění neumožňuje zcela porozumět principům své vlastní (re)produkce, neboť je investováno, jak jsme již naznačili, v ospravedlnění *statu quo*. Bourdieu zde oprašuje Durkheima a Marxe s jejich upozorněním, že v rámci sociálního života („sociální produkce“) si lidé nikdy nejsou plně vědomi vztahů, které je samotné (jejich jednání a myšlení) určují. Bourdieu tuto tezi dále rozšiřuje a upozorňuje na to, že sociální nerovnosti lze „akceptovat“, resp. „ospravedlňovat“ pouze za situace, kdy si nejsme vědomi prvotního násilí, resp. arbitrárnosti, která stojí na jejich počátku (odtud pak imperativ historizace předmětu zájmu). Proto by se mělo nativní vědění považovat

do jisté míry za (ne-vědomou) snahu maskovat prvotní násilí, čili arbitrárnost sociálních nerovností, na nichž je ten který sociální řád založen. Tak Bourdieu dochází k nezbytnosti učinit zlom mezi nativním věděním (naivním realismem) a sociologickým poznáním (které si chce nárokovat vyšší míru objektivitu).

Kritika absence reflexivity v praxi sociálních věd

Obsahově nejrozsáhlejším příspěvkem v dějinách *American Sociological Review* je společná recenze tří knih z produkce americké etnografické sociologické tradice, kterou napsal významný student a pokračovatel díla P. Bourdieu, Loïc Wacquant. Ve své recenzi nazvané „Zkoumání ulice: Chudoba, moralita a úskalí urbánní etnografie“ (Wacquant 2002), prvním a pravděpodobně posledním článku publikovaným na stránkách tohoto časopisu, Wacquant podrobuje sžíravé kritice nedávnou produkci americké sociologické etnografie: *Sidewalk* od Mitchella Duneiera (1999), *Code of the Street* od Elijahah Andersona (1999) a *No Shame in my Game* od Katherone Newman (1999). Wacquantův článek je možné číst jako epistemologickou kritiku americké tradice etnografické sociologie, jako kritiku vedenou z pozic francouzského racionalismu, resp. z pozic Bourdieuho epistemologické reflexivity.

Všechny tři recenzované knihy lze chápat jako snahu zprostředkovat život na dně sociální struktury: od pouličních prodavačů po členy gangu v americkém ghettu. Wacquant všechny autory nejprve kritizuje za to, že se nechali unést otázkami morality a sociální spravedlnosti při účastném popisu tvrdého života svých informantů, v důsledku čehož se potenciálně kvalitní sociologie transformuje v „neo-romantické příběhy“ (Wacquant 2002, s. 1501), které ovšem tématy morality a spravedlnosti začínají i končí – jako kdyby jejich cílem bylo ve čtenářovi vzbudit pocity účasti a soucitu, v důsledku čehož ale sociologický problém jak tyto fenomény „vysvětlit“ ustupuje do pozadí. Všichni recenzovaní autoři se dle Wacquanta dopouštějí té chyby, že nečiní „zlom“ mezi laickým věděním (výpověďmi svých respondentů) a analytickým věděním, které by mělo předmět svého zájmu nikoliv jen popsat, nýbrž i sociologicky věrohodným způsobem vysvětlit. Recenzovaní autoři se spokojují s aktérskými výpověďmi, „zaměňují“ je za vysvětlení sociologické, a opomíjejí vysvětlit socio-historické podmínky, které jim dávají vzniknout. Absencí analytického odstupů od zkoumané reality způsobené opomenutím učinit zlom mezi aktérským a analytickým věděním, jakož i opomenutím bezrozporně konceptuálně definovat předmět svého zájmu, se recenzovaní aktéři dle Wacquanta dopustili následujících chyb: sklouzli od studia morality k moralizování, naivně akceptovali aktérské kategorie vnímání jako analytické pojmy, neoprávněně – v duchu empiricismu – rozpojili praxi etnografii od sociální teorie, a nevědomě se tak stali služebníky politické propagandy (Wacquant 2002, s. 1470).

Krok č. 2: Konstrukce předmětu zájmu

Poté, co sociální vědec učiní zlom mezi svým věděním a věděním studované skupiny (ale i širšího společensko-politického diskurzu), uvědomí si, že to, co zkoumá, nejsou reálně existující objekty tam venku, nýbrž koncepty, které utváří coby intelektuál/ka ze své socio-historicky situované pozice zaujímané v sociálním prostoru. Jak nás upozornili staří otcové zakladatelé, tak „existuje *pouze* perspektiva vidění, *pouze* perspektiva ‚věděni‘“ (Nietzsche 2006, s. 87), resp. „neexistuje žádná absolutně ‚objektivní‘ vědecká analýza kultury nebo (...) ‚sociálních fenoménů‘ nezávislých na zvláštních a ‚jednostranných‘ pohledech“ (Weber 1949, s. 72). Cílem reflexivní praxe je uvědomění si toho, jak jsou termíny, se kterými nahlížíme sociální realitu, sociálně a historicky situovány.

Vědec by si tedy měl být tedy vědom toho, že studuje koncepty a pojmy (nikoliv **reálně** lidi a **reálně** vztahy mezi nimi) – a vrátit se tak k Durkheimovu požadavku „považovat sociální fakta za věci“ (Durkheim 1938, s. 14). Bourdieuovi jde na tomto místě zejména o to, abychom si byli vědomi ontologického statusu pojmů, které k sociální analýze používáme, a nezaměňovali pojmy za realitu, podobně jako bychom neměli zaměňovat mapu za reprezentované území (Bateson 2006, s. 6). Koncepty jako sociální struktura, sociální nerovnosti, veřejné mínění, sociální třída, kultura chudoby, bílé límečky, dělnická třída apod. nejsou předměty reálně existující v sociálním prostoru, nýbrž sociálními vědci „vynalezené“ (resp. přesněji řečeno konstruované) koncepty za účelem lepšího porozumění lidskému sociálnímu jednání. Jen s tímto vědomím se můžeme vyhnout „pasti předem-zkonstruovaného předmětu zájmu“ (Bourdieu 1992, s. 231), kdy nám koncepty, které nosíme uvnitř hlavy (a které jsme převzali ze sociálního a politického diskurzu našeho sociálního pole) budou určovat způsob, jakým máme vnímat realitu tam venku.

Sociální vědec by tedy měl vědomě (z)konstruovat předmět svého zájmu za účelem jeho zkoumání v kontextu zvolené teoretické problematiky – a neměl by si naivně myslet, že svým socio-historicky situovaným pohledem je schopen studovat sociální realitu *per se*. Domnívám se, že toto riziko je potenciálně relativně vysoké zejména v etnografickém výzkumu, kde je „iluze bezprostředního zření“ obzvláště silná; obvykle si totiž jako sociální aktéři neuvědomujeme, že nikdy svět nezříme takový, jaký je, nýbrž pouze takový, jaký se jeví z naší zaujímané pozice v sociálním prostoru, a to pouze skrze specifické pojmy a koncepty (třídně a profesně podmíněné), které máme neustále na očích jako brýle, které filtrují bohatost reality a jejichž přítomnosti si obvykle nejsme vědomi.

Data neexistují nikdy sama o sobě, nýbrž vyvstávají vždy jako odpověď na nějakou otázku: „Pro vědeckou mysl je všechno věděni odpovědí na otázku. Bez přítomnosti otázky nemůže existovat žádné vědecké věděni. Nic není evidentní samo o sobě. Nic není dané [bezprostřednímu zření]“ (Bachelard 2002, s. 25). Jinými slovy metodologie nikdy nefunguje sama o sobě, ale vždy v kontextu nějaké předem existující teorie / specificky položené otázky. Slovy G. Bachelarda, na jehož epistemologii Bourdieu staví své vlastní myšlení, směřuje „epistemologický vektor od racionálního k reálnému a nikoliv, jak všichni filozofové od Aristotela k Baconovi tvrdili, od reálného k obecnému“ (Bachelard 2002, s. 10). Abychom správně

porozuměli tezi o směřování „epistemologického vektoru“, je nutné si uvědomit, že pozice Bourdieua, stejně jako jeho předchůdců – G. Bachelarda, G. Canguilhema, A. Koyrého a dalších (jakož i É. Durkheima či M. Mause), je pozice přísných racionalistů: podstata filozofie vědy v jejich podání „je otočit mysl od reálného k umělému (...) od reprezentace k abstrakci“ (Bachelard 2002, s. 21), čili od reality ke konceptu o realitě. V pohledu této tradice nemůžeme z reality (ze surových dat) fabrikovat teorii, nýbrž musíme postupovat obráceně: prostřednictvím pečlivě zkonstruované teorie (konceptů a pojmů) nahlížet „realitu“ a data pak „konstruovat“ prizmatem této teorie. Proto je důležité zvědomit onu „teorii“, která dává světu (datům, faktům) povstat z do té doby nerozlišeného chaosu elektromagnetického vlnění vstupujícího do našeho vědomí prostřednictvím smyslů. V sociálních vědách by příklon k pozitivistickému „dejme hlas faktům, která předcházejí teorii“ znamenal, že bychom nevnímali svět takový, jaký je doopravdy, nýbrž takový, jaký nám jej předkládá naše kultura prostřednictvím svých kategorií vnímání k nekritickému přijetí. Dopustili bychom se chyby v tom, že bychom *illusio* příslušné kultury zaměnili za objektivní skutečnost závaznou pro všechny ostatní kulturní a sociální celky.

Imperativ vědomě a pečlivě konstruovat předmět svého zájmu (tj. definovat koncepty a teorie, skrze které budeme nahlížet komplexitu sociální reality) vyvěrá z vědomí, že jinak než skrze a priori existující kognitivní konstrukce svět vnímat nelze. Nejde zde o to, že by snad sociální vědci měli „lepší myšlení“ než běžní sociální aktéři, ale spíš o to, že v rámci sociálně vědní produkce měl být proces konstrukce vědění co nejvíce zvědoměn, aby mohl být podroben epistemologické kritice, jakož i pojmové a racionální „psychoanalýze“ (Bachelard 2002, s. 53).

Struktura praxe reflexivity dle Pierra Bourdieu

1. ZLOM / PŘERUŠENÍ (odmítnout laické/lidové vědění jako východisko a učinit z něj předmět zájmu; odmítnout iluzi bezprostředního zření [tj. odmítnout představu, že můžeme nahlížet realitu přímo a „objektivně“, tj. socio-historicky nezatíženým způsobem])
2. KONSTRUKCE PŘEDMĚTU ZÁJMU (vytvořit analytické koncepty, skrze které budeme, v dalším kroku, zkoumat sociální realitu – tyto koncepty bezrozporně definovat a vymezit jejich vzájemný vztah)

Vstříc reflexivní praxi sociálních věd

Domnívám se, že je možné chápat **reflexivitu**, resp. projekt **reflexivní sociální vědy** (reflexivní sociologie, reflexivní antropologie atd.) jako snahu skloubit vědomí nevyhnutelné situovanosti vědce v sociálním světě s ideálem „objektivního“ poznání tohoto světa. Základní otázkou zde je **jak poznat něco, čehož já sám jsem součástí** (když vím, že kategorie vnímání a myšlení, které používám pro porozumění světu, jsou tímto světem produkovány)? Kritická reflexe socio-historické podmíněnosti vědění by neměla být namířena pouze na studované aktéry,

nýbrž především na nás samotné – na vědce studující způsoby utváření a reprodukce sociálního světa. „Objektivitou“, jakožto cílem projektu epistemologické reflexivity, pak můžeme mít na mysli „princip rigoróznější definice, méně závislé na individuálních dispozicích [badatele/badatelky]“ (Bourdieu 1990, s. 15).

Jak ale do projektu „objektivního vědění“ (nezávislého na subjektivních pozicích badatelů) zahrnout skutečnost, že individuální vnímání je vždy nutně subjektivní, tj. socio-historicky specificky situované? Bourdieu nachází odpověď v epistemologickém racionalismu: v první řadě „rigorózně zkonstruovat předmět zájmu“ (Bourdieu 1992, s. 220–221) – bezrozporně jej definovat bez ontologické závislosti na sociálním a politickém dobovém kontextu a teprve poté, takto konceptuálně vybaven, jít ven a měřit, fotografovat, zkoumat, zúčastněně pozorovat sociální realitu. Zkoumat realitu nikoliv takovou, jaká (domněle) je, nýbrž takovou, jaká se nám jeví z námi zvolené epistemologické (konceptuální, teoretické) perspektivy.

Reflexivní sociální výzkum tak je možné chápat jako bytostně „racionální snahu“ (Bourdieu 1992, s. 218) zkonstruovat objektivní vědění tím, že proces takové konstrukce zviditelníme a zpředmětníme, učiníme vědomým. „Otočíme“ epistemologický vektor od reality směrem ke konceptu, abychom teprve v druhém kroku tento analytický koncept namířili na sociální realitu za cílem produkce vědeckých dat. Měli bychom mít neustále na paměti, že proces **konstrukce předmětu zájmu** je nejzásadnější, ale zároveň nejnignorovanější operací ve vědecké praxi (Bourdieu 1992, s. 224).

Literatura

- ANDERSON, E. (1999): *Code of the Street: Decency, Violence, and the Moral Life of the Inner City*. WW Norton & Company, New York.
- BACHELARD, G. (2002): *The Formation of the Scientific Mind: A Contribution to a Psychoanalysis of Objective Knowledge*. Clinamen Press, Manchester.
- BATESON, G. (2006): *Mysl a příroda: Nezbytná jednota*. Malvern, Praha.
- BOURDIEU, P. (1977): *Outline of a theory of practice*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BOURDIEU, P. (1990): *The Logic of Practice*. Stanford University Press, Stanford.
- BOURDIEU, P. (1991): *Language and Symbolic Power*. Harvard University Press, Harvard.
- BOURDIEU, P. et al. (1991): *The Craft of Sociology: Epistemological Preliminaries*. Walter de Gruyter, New York.
- BOURDIEU, P. (1992): *The Practice of Reflexive Sociology*. In: Bourdieu, P. a Wacquant, L. J. D. (ed.): *An Invitation to Reflexive Sociology*. University of Chicago Press, Chicago, s. 218–260.

- BOURDIEU, P. (1999): *Acts of Resistance: Against the Tyranny of the Market*. New Press, New York.
- BOURDIEU, P. (2000): *Pascalian Meditations*. Stanford University Press.
- BOURDIEU, P. (2005): *The Social Structures of the Economy*. Polity Press, Cambridge.
- BOURDIEU, P. (2008a): *Political Interventions: Social science and political action*. Verso, London.
- BOURDIEU, P. (2008b): *The Bachelors' Ball: The Crisis of Peasant Society in Bearn*. University Of Chicago Press.
- BOURDIEU, P. a PASSERON, J.-C. (1979): *The Inheritors: French Students and Their Relation to Culture*. Chicago University Press, Chicago.
- BOURDIEU, P. a WACQUANT, L. J. D. (1992): *An Invitation to Reflexive Sociology*. University of Chicago Press, Chicago.
- BOURDIEU, P. a WACQUANT, L. J. D. (1996): *The State Nobility: Elite Schools in the Field of Power*. Polity Press, Cambridge.
- DUNEIER, M. (1999): *Sidewalk*. Farrar, Straus & Giroux, New York.
- DURKHEIM, É. (1938): *The Rules of Sociological Method*. The Free Press, Glencoe.
- GIDDENS, A. (1999): *Sociologie*. Argo, Praha.
- KOLEKTIV AUTORŮ (1997): *Velký sociologický slovník*. Karolinum, Praha.
- NEWMAN, K. (1999): *No Shame in My Game: The Working Poor in the Inner City*. Sage, New York.
- NIETZSCHE, F. (2006): *On the Genealogy of Morality*. Cambridge University Press, Cambridge.
- RŮŽIČKA, M. a VAŠÁT, P. (2011): Základní koncepty Pierra Bourdieu: pole - kapitál - habitus. *AntropoWebzin*, 7, č. 2, s. 129–133.
- WACQUANT, L. (2002): Scrutinizing the Street: Poverty, Morality, and the Pitfalls of Urban Ethnography. *American Journal of Sociology*, 107, č. 6, s. 1468–1532.
- WEBER, M. (1949): *The Methodology of the Social Sciences*. The Free Press, New York.

GENEALOGIE A GENEALOGICKÁ METODA

(Lenka J. Budilová)

Úvod

Genealogická metoda je výzkumná metoda založená na vyhotovování a analýze genealogií (rodokmenů) ve zkoumaném společenství. Třebaže v českém kontextu je širšímu obecnstvu známější studium rodokmenů v rámci historické disciplíny, jako **pomocná věda historická**, na tomto místě se budeme zabývat využitím genealogické metody v sociální antropologii.¹ Zde je tato metoda využívána zejména pro studium příbuzenství, rodiny, manželství či sociální struktury společnosti. Genealogická metoda obvykle představuje jednu z položek terénního výzkumu: je tedy z definice součástí širšího portfolia metod, které jsou zahrnuty pod souhrnný pojem **etnografie** či **terénní výzkum**. Studium samotných genealogií vytržených z kontextu každodenního jednání a vyhotovených třetí osobou pro jiné účely by v této perspektivě příliš výsledků nepřinášelo.

Genealogie (rodokmen) je grafickým znázorněním příbuzenských vztahů mezi jednotlivými osobami. Genealogie však může nabývat celé řady podob, od zaznamenání všech příbuzenských vztahů jednoho člověka až po komplexní a mnohovrstevnatou změť příbuzenských a afinních vazeb v rámci zkoumaného společenství. Netřeba snad připomínat, že zkoumáme-li v rámci sociální antropologie **příbuzenské vztahy**, jedná se vždy vztahy **sociální**, které jsou ovšem modelovány podle vzoru vztahů biologických pramenících z faktů lidské párové reprodukce (Holý 1996, s. 9–29). Dnes je možné genealogickou metodu a grafickou symboliku vyvinutou pro znázorňování příbuzenských vztahů používat také pro zaznamenání a analýzu dalších typů vztahů, např. vztahů tzv. **duchovního** či **fiktivního příbuzenství** (kmotrovství, adopce), ale i vztahů nepřibuzenského charakteru.

Genealogie v tom smyslu, který nás zde bude zajímat, je **analytickým nástrojem antropologa**, který zkoumá příbuzenství. Je to schematické znázornění, které je výzkumníkovým konstruktem a často neodpovídá schématu, podle něhož se jeho informátoři sami orientují. Někteří autoři (Barnes 1967) následujícím způsobem rozlišují **genealogii** (*genealogy*) a **rodokmen** (*pedigree*). **Genealogie** (*genealogy*) je výsledkem etnografyvy práce v terénu, analytickým nástrojem užívaným ke studiu příbuzenství. **Rodokmen** (*pedigree*) je schéma, které člověk používá k tomu, aby sám sebe zachytil v určitém komplexu příbuzenských vztahů například jako

1 Některé pasáže této studie jsou upravenou verzí odpovídajících částí textu (Budilová a Jakoubek 2006).

potomka určitého předka, nebo v pavučině vztahů s ostatními žijícími osobami. Rodokmen je v tomto pojetí vždy soustředěn na konkrétního člověka, který v něm zaujímá privilegovanou pozici. Naproti tomu genealogie z definice privilegované pozice nemají a jejich vizuální podoba je diktována požadavky vědy: používá zavedené symboly. Zároveň genealogie svým rozsahem obvykle rodokmeny přesahují, slouží totiž k zachycení vztahů mezi větším počtem osob a přesahují genealogickou paměť či způsob podání rodokmenu jednoho člověka (Barnes 1967).

Vývoj genealogické metody v sociální antropologii

Používání genealogické metody – stejně jako samotné studium příbuzenství – souviselo s prvotním zaměřením sociální antropologie na **studium mimoevropských, nezápadních společností**. Tyto společnosti se od moderní západní společnosti lišily mimo jiné absencí státu jako centrální politické organizace. První generace antropologů se často setkávaly s tím, že příbuzenství v tomto druhu společností hrálo velmi významnou roli a determinovalo člověka v řadě aspektů: určovalo například to, koho si ne/smí vzít za manželského partnera, kde, s kým a jak bude pracovat, po kom ne/bude dědit, nebo kde bude žít. Zmapování příbuzenských vazeb tak bylo považováno za klíčové pro porozumění sociální organizaci daného společenství.

Genealogická metoda byla poprvé výrazněji využita v rámci terénního výzkumu během slavné cambridgeské expedice do Torresovy úžiny v letech 1898 – 1899. Britský antropolog **W. H. R. Rivers** ji tehdy použil pro zmapování vztahů mezi zkoumanými domorodci a zaznamenání některých demografických dat. Protože se mu tato technika v terénu osvědčila, rozpracoval ji později pro potřeby etnografického výzkumu (Rivers 1900, 1968, s. 97–109). Genealogickou metodu využíval také při svých dalších terénních výzkumech, například u Todů v jižní Indii, v Melanésii či v Polynésii. Genealogická metoda se tak stala základním metodologickým nástrojem pro studium sociální organizace a příbuzenství, proto bývá někdy Rivers považován za zakladatele studia příbuzenství v antropologii.

William Halse Rivers Rivers (1864–1922)

William Rivers měl přírodovědné vzdělání, stejně jako většina ostatních účastníků expedice do Torresovy úžiny. Byl vystudovaným lékařem a zabýval se výzkumem smyslového vnímání (např. vnímáním a rozlišováním barev), experimentální psychologií a později psychiatrií. V sociální antropologii zůstal a v dalších terénních výzkumech pokračoval například v Indii (Todové) či v Melanésii. Dlouho byl zastáncem evolucionistické teorie v antropologii. Ve své analýze dat z terénních výzkumů v Melanésii například uplatňoval klasické evolucionistické schéma transformace původně matrilineárních společností v patrilineární. Později tuto teoretickou perspektivu opustil a stal se zastáncem difuzionismu (Barth 2005, s. 14–17; Schneider 1968). Žádné Riversovy texty – např. monografie *The Todas* (1906) či *History of Melanesian Society* (1914) – do češtiny přeloženy nebyly.

Genealogická metoda má podle Riverse umožnit **analýzu sociální organizace u neliterárních společností**. Spočívá v zaznamenávání rozsáhlého počtu žijících jedinců a vztahů, které mezi nimi existují (Barnard a Spencer 1996, s. 262–263). Rivers rozlišoval dva typy dat, které navrhuje v rámci této metody zaznamenávat – jsou to jednak demografická data (údaje o narození, sňatcích a úmrtí jednotlivců), a jednak samotné genealogie, které zaznamenávají příbuzenské vztahy mezi jednotlivci a umožňují sledovat například práva a povinnosti související s odvozováním descendance, pravidla dědění či migraci (Rivers 1900). Genealogická metoda se dá podle Riverse rovněž využít jako podpůrná metoda při **zkoumání fyzických antropologů** nebo při zjišťování způsobů zacházení se jmény (Rivers 1900, s. 80–81). Prostřednictvím genealogické metody podle Riverse můžeme studovat příbuzenský systém sledované společnosti, stejně jako používanou příbuzenskou terminologii (Rivers 1900). Ta byla pro Riverse ovlivněného evolucionismem obzvláště zajímavá, protože vycházel z předpokladu, že příbuzenská terminologie odpovídá sociální organizaci daného společenství, resp. je jejím přímým odrazem. Pokud si pak tyto dvě sféry neodpovídají, je tomu podle Riverse (a dalších evolucionistů) proto, že sociální organizace se vyvíjí rychleji než příbuzenská nomenklatura a zákonitě tedy odráží dřívější vývojová stadia dané společnosti (Schneider 1968). Rivers byl přesvědčen o tom, že z genealogií je možné vyčíst různé typy institucionalizovaného chování, tedy **vzorce** které nelze spatřit v konkrétních činech jednotlivců. Takové vzorce představují například **pravidla výběru manželského partnera**, jako je pravidlo exogamie při existenci klanů či fratrií, omezení výběru partnera určitou mírou vzájemné pokrevní spřízněnosti či sňatky křížových bratranců/sestřenic (Rivers 1900). Tyto vzorce nemusí být známy ani samotným aktérům: ti podle nich často jednají, nedokáží je však explicitně formulovat. Zároveň mohou být v rozporu s deklarovanými hodnotami a normami. Rivers k tomu uvádí: „... *jeden z nejzajímavějších aspektů genealogické metody poskytuje srovnání výsledků získaných genealogickou metodou a samotným dotazováním*“ (1968, s. 103–104).

Podobně pak genealogická metoda nabízí odpovědi na abstraktní otázky, na něž informátoři nejsou schopni odpovídat, a to prostřednictvím konkrétních faktů: „*obrovský význam genealogické metody spočívá v tom, že umožňuje studium abstraktních problémů, o nichž má divochova mysl jen mlhavou představu, prostřednictvím konkrétních faktů, které plně ovládá*“ (Rivers 1900, s. 82). Za největší výhodu genealogické metody Rivers považuje skutečnost, že se jedná o **exaktní metodu** podobnou metodám přírodních věd.

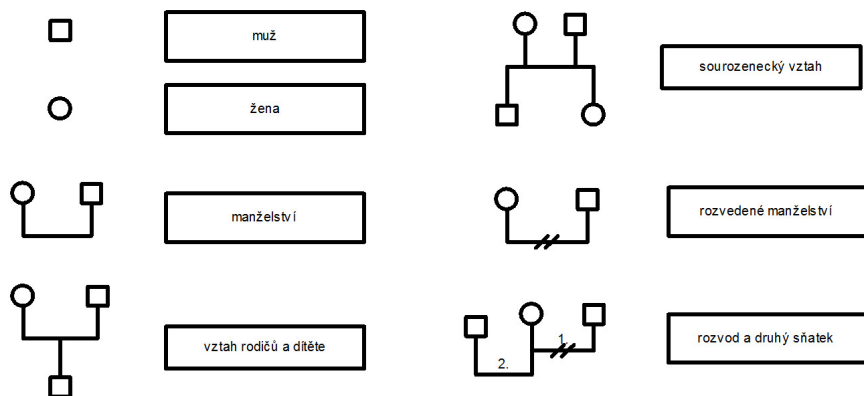
Pokud jde o **vizuální podobu** zaznamenávání **genealogií**, Rivers zavedl některé základní symboly používané v antropologii dodnes: například horizontální spojnice označující sourozenecký vztah či vertikální označující vztah rodičovský, nepoužíval však ještě dnes zavedené symboly označující muže (trojúhelníčky Δ či čtverečky \square) a ženu (kolečka \circ). Zapisoval totiž do svých genealogií konkrétní jména jednotlivců, přičemž muže zaznamenával velkými písmeny vlevo od jejich manželek. **Žijící jednotlivci byli odlišeni od nežijících tak, že jejich jména byla podtržena** (Rivers 1900, s. 74). Tento způsob zaznamenávání prošel od Riversových dob řadou úprav – jednu z nich se po Riversovi pokusila nastínit Brenda Seligmanová (1921, s. 55–59). Dnes se však používá symbolika trochu odlišná (Copans 2001, s. 53).

Jak postupovat při sestavování genealogií (a na co si dát pozor)

Použití genealogické metody je třeba volit s ohledem na charakter terénu a zkoumané problematiky. Tato výzkumná metoda je například vynikajícím pomocníkem při snaze o **analýzu sociální organizace** u ne příliš početných venkovských společností. V městském prostředí se pak někdy využívá v kombinaci s **analýzou sociálních sítí** (viz kapitola Analýza sociálních sítí). Metoda sběru a analýzy genealogií se v etnografii zpravidla používá společně se **soupisem obyvatelstva** a vizualizací **sídlených vzorců** (Barnard a Spencer 1996, s. 262–263). Vždy platí, že nejlepších výsledků dosáhneme tehdy, zkombinujeme-li tuto metodu s metodami dalšími, zejména se zúčastněným pozorováním.

Pokud jde o sestavování genealogií samotných, většina badatelů dnes využívá některý ze **softwarů** pro zaznamenávání genealogických vztahů. Přesto se však v terénu většinou neobejdeme bez tužky a papíru a sady otázek na základní příbuzenské vztahy. Etnograf většinou zaznamenává všechny dostupné informace, přičemž jejich třídění a analýza přímo v terénu často není možná, a proto k ní dochází později. Vzhledem ke snaze o dosažení *emické* perspektivy je vhodné data zaznamenávat pokud možno podle způsobu, jakým je informátoři sami podávají, byť ten se může zdát nesystematický a nepřehledný. Může totiž hodně vypovídat o jejich způsobu klasifikace příbuzných, používané příbuzenské terminologii a vůbec lokálním pojetí spřízněnosti. Později je možné sadou přesně mířených otázek chybějící informace doplňovat.

Pokud jde o samotný způsob zaznamenávání, většinou se využívá zavedených značek zahrnujících již zmíněné trojúhelníčky a čtverečky. Doporučuje se obvykle používat menší archy papíru se systémem vzájemných odkazů. Každá genealogie by měla být vybavena informací o tom, kdy a kde byla zaznamenána, kdo byl hlavním informátorem, a měla by být opatřena **legendou**. Bez těchto základních informací se mohou stát veškeré údaje těžce získané v terénu brzy naprosto bezcennými.

Příklad legendy (v programu GENOPRO)

Při rozsáhlejšímu materiálu – například tehdy, když nezaznamenáváme pouze genealogickou paměť jednotlivce či jeho rodiny, ale snažíme se zmapovat genealogické vztahy širšího společenství – je třeba **data** vždy **triangulovat**, tedy ověřovat získané informace z několika dalších, na sobě nezávislých zdrojů. Jako **doplňující zdroj informací** se dá použít také celá škála dalších pramenů – matriky, seznamy obyvatelstva, starší soupisy obyvatel, školní seznamy, obecní kroniky apod.

Software pro zaznamenávání genealogických dat

GENOPRO je software pro zaznamenávání genealogických dat, který se svou vizuální podobou asi nejvíce blíží zavedené symbolice pro zaznamenávání genealogií v sociální antropologii. Umožňuje vizualizaci genealogických dat, která využívá horizontální linie pro znázornění sourozeneckých a manželských vztahů a vertikální linie pro označení vztahu filiačního (rodič – dítě). Generace jsou zaznamenávány sestupně shora dolů (srov. obrázky). Umožňuje ukládat celou plejádu dat o zaznamenaných jednotlivcích (datum narození, místo bydliště, příčinu úmrtí, zaměstnání, fotografie atd.) a dokáže pojmut i složité genealogie zahrnující několik tisíc jedinců. Více informací naleznete na webových stránkách www.genopro.com.

Pokud jde o **limity genealogické metody**, musíme mít vždy na paměti, že řada dat, která v průběhu terénního výzkumu zaznamenáme, nemusí být úplně **přesná**. Jak známo, žijící osoby často trpí špatnou pamětí, případně mají řadu dobrých důvodů pro to, aby badatelé neříkali všechno nebo určité informace upravovali. O tak citlivých údajích, jako jsou ty související s rodinným životem, to platí dvojnásob. Špatnou pamětí jsou většinou ovlivněna zejména data narození, sňatků a úmrtí. Existují však také informace, které jsou velmi často „zapomínány“, ať už úmyslně či neúmyslně: mezi ně patří například potraty, mrtvé narozené děti, děti, které zemřely v dětském věku či děti nemanželské. Důvody, které vedou k jejich „vynechávání“ při výčtu rodinných členů, jsou pochopitelné, tento typ zamlčení však často činí genealogii prakticky nepoužitelnou pro demografickou analýzu.

Už Rivers si byl vědom toho, že při sběru genealogií v terénu může dojít k řadě nedorozumění a omylů (Rivers 1968, s. 97–109). Jedním ze zdrojů takových přešlapů může být **jazyk**, zejména v oblasti **překladu** příbuzenských termínů, které při zapisování genealogií nezbytně potřebujeme. Rivers byl například ještě přesvědčen o tom, že používáme-li pouze co nejmenší počet těch nejzákladnějších pojmenování příbuzenských vztahů (otec, matka, dítě, manžel/ka), je možné se zkseslení vyhnout, neboť tyto termíny jsou univerzální (Rivers 1900, s. 75). Dnes by se s tímto východiskem málokdo ztotožnil.

Jiný typ nesnází související se sběrem genealogií představují **jména**. Odhlédneme-li od rozličných systémů pojmenovávání v různých společnostech, které mohou být samy o sobě zdrojem nedorozumění, mohou další potíže způsobovat například také **přezdívky**. Používá-li se pak v některé společnosti jako přezdívka běžných křesťanských (rodných) jmen, zmatek může být dokonalejší (pro romské osady na Slovensku srov. Budilová a Jakoubek 2004). Už Rivers se v terénu setkal s potížemi souvisejícími s pojmenováváním, například se zvykem tabuizování jmen mrtvých či výměny jmen (Rivers 1900).

S údaji se ovšem často též **manipuluje**, například z důvodu současných sporů či neshod nebo za účelem vykreslení daného společenství v lepším světle. Tak se například v romské osadě nemusíte léta dovědět o existenci jistých blízkých příbuzných (sestry, syna), protože dotyčný je s ním aktuálně v konfliktu. Mezi Čechy z bulharského Vojvodova je zase zvykem zdůrazňovat, že v tomto společenství nedocházelo k rozvodům (což konvenuje se striktní protestantskou morálkou jeho členů), a etnografovi tak může trvat léta, než se dostane k informaci o rozvedených párech, která je pro jeho analýzu klíčová (Budilová 2011).

Napoleon Chagnon a Janomamové

Jedním z nejznámějších příkladů svízeli spojených s genealogickou metodou je výzkum, který v 60. letech 20. století uskutečnil americký antropolog Napoleon Chagnon (nar. 1938) u indiánského kmene Janomamů žijícího v oblastech jižní Venezuely a severní Brazílie. Chagnonovu práci v terénu komplikoval fakt, že u Janomamů narazil na zvyk tabuizování jmen, a to jak mrtvých jedinců, tak (jako výraz respektu) některých žijících osob. Jeho informátoři pak snahu zjišťovat jména jednotlivců sabotovali a reagovali tak, že vymýšleli nejrůznější žertovná a urážlivá jména, která nechali (za bouřlivého veselí celé vesnice) Chagnona opakovat nahlas. I poté, co se při zapisování genealogií uchýlil do soukromí, mu někteří informátoři opakovaně lhali a vymýšleli důmyslný systém neexistujících jmen, přičemž si za své služby nechávali dobře zaplatit. Na chyby ve své genealogii Chagnon přišel až náhodou při návštěvě vzdálené vesnice po několika měsících práce (Chagnon 1968, s. 10–13).

Genealogie a co s nimi?

Zmapování genealogických vztahů sledované komunity nám může usnadnit **orientaci** v nepřehledném terénu. Genealogie také může rozkrýt například **sidelní vzorce** související s příbuzenstvím a manželstvím, které nemusejí být na první pohled zřejmé a o nichž informátoři například explicitně nehovoří, nebo je nedokážou formulovat. V kombinaci s dlouhodobým **zúčastněným pozorováním** pak genealogická metoda často umožňuje porovnání deklarovaných hodnot a skutečného jednání. Nabízí například zajímavé srovnání deklarací ohledně výběru manželského partnera a reálných, fakticky uskutečněných sňatků.

Analýza genealogie, je-li doplněna údaji o bydlišti jednotlivých osob, může také odpovědět na otázky, kdo s kým bydlí či jaký je převažující vzorec **postmaritální rezidence**, tedy to, kam (pokud) se manželé stěhují po uzavření sňatku. V kombinaci s údaji o bydlišti manželů je následně možné analyzovat také **sňatkové okruhy** ve smyslu lokalit (vesnic, regionů), odkud do sledovaného společenství často přicházejí manželští partneři, nebo kam naopak odcházejí. Zaznamenáváme-li pečlivě údaje o bydlišti jednotlivých osob, může genealogie také přispět ke studiu **migrace**. Pokud jde o další informace, které lze z genealogií získat, můžeme mezi ně zařadit sledování různých **sňatkových vzorců**. Z rozsáhlých genealogií je možné například vyčíst, praktikuje-li se v daném společenství sňatek mezi příbuznými, stejně jako to, jaký typ příbuzenského vztahu představuje preferenční sňatek a naopak

s jakými typy příbuzných manželství uzavírána nejsou (srov. Budilová a Jakoubek 2007). Genealogie tak může napomoci při vymezení **exogamní jednotky** (celku, v jehož rámci se neuzavírají sňatky), či naopak míry **endogamie** daného společenství. Podobně lze sledovat další sňatkové vzorce, ať už jsou to například opakované sňatky mezi skupinami sourozenců (např. dva bratři si berou za manželky dvě sestry), či složitější sňatkové aliance v intencích Lévi-Strausovy teorie (Lévi-Strauss 1969).

Genealogie mohou přispět také k analýze systémů **pojmenování**. Bohatá genealogická data zaznamenávající jména jednotlivců mohou naznačit, jakým způsobem jsou v daném společenství předávána jména v rodinách či jak se zachází s přezdívkami. Opět je však třeba tuto analýzu doplnit rozsáhlým dotazováním, případně zúčastněným pozorováním. Systém pojmenování je totiž s příbuzenským systémem často velmi úzce spjat. Nejznámějším příkladem jsou asi prostřední jména používaná například v bulharštině či v ruštině, odkazující k otcovu jménu a řadící tak jednotlivce do odpovídajícího příbuzenského vztahu. Systém pojmenování však může analýze příbuzenského systému stejně tak napomáhat jako bránit. Například Robin Fox ve své monografii pojednávající o obyvatelích ostrova Tory u severozápadního pobřeží Irska poukazuje na komplikovaný systém pojmenování, který teoreticky odráží mateřskou i otcovskou stranu příbuzenstva, v praxi je však používán výběrově a situačně (Fox 1995, s. 73–81).

Vždy je totiž třeba mít na zřeteli, že genealogie nejsou samoúčelné a pro hlubší analýzu fungování rodinných struktur v daném společenství je třeba využívat také **pozorování a rozhovorů**. Ze samotných rodokmenů totiž nepoznáme, jak rodiny fungují, co tvoří smysluplné celky, kde se táhnou hranice mezi příbuzenskými celky, jak funguje vývojový cyklus rodin, podle jakého principu příbuzní společně bydlí, stěhují se, rozdělují či spojují. Protože v rámci etnografie obvykle usilujeme o zprostředkování **emické perspektivy**, je zkrátka neustále potřeba se informátorů na všechny věci ptát a pít se po tom, jaké významy jednotlivým skutečnostem připisují.

Jako výzkumná metoda bývá využíván již samotný **proces** zaznamenávání příbuzenských vztahů a sestavování genealogie. Nabízí totiž příležitost k hovoru o příbuzenských vztazích, pobízí k vyjasňování a dává možnost nahlédnout do *emického* pojetí příbuzenství, manželství či genderu, což bývá samotným jádrem etnografického úsilí. Leckdy to tedy není ani tak analýza grafického znázornění genealogických vztahů, co nám poskytuje nejbohatší data, ale samotný **proces jeho tvorby**. Genealogická metoda tak může sloužit nejen jako zdroj dat samotných, ale také jako nástroj pro vytváření sociálních situací, které samy o sobě data generují. Vždy je zajímavé sledovat, co a jakým způsobem naši informátoři o svých rodinách říkají, neméně zajímavé je však všimnout si také toho, co (a proč) *neříkají*. Tímto způsobem se například etnograf může dostat k bohatému materiálu vztahujícímu se k **příbuzenské terminologii** – může totiž sledovat, jak informátoři hovoří o jednotlivých příbuzných, jak je označují či jakým termínům se vyhýbají.

Z genealogických diagramů je také možné vyčíst celou řadu **demografických dat**. Protože genealogie obvykle obsahují velké množství osobních dat (např. data narození, sňatků, úmrtí), můžeme je zpravidla využívat pro demografickou ana-

lýzu zkoumaného společenství. Tak nám genealogie mohou pomoci najít odpověď na otázky po velikosti a složení rodiny ve zkoumaném společenství, můžeme sledovat meziporodní intervaly, sňatkový věk, věkové rozdíly mezi manželi, věk v době narození prvního dítěte, dětskou úmrtnost, rozvodovost, nebo například poměr druhých sňatků (rozvedených či ovdovělých osob).

Pokud máme ambici využívat genealogie pro analýzu **demografického chování**, musíme si ovšem dávat velmi dobrý pozor na to, pracujeme-li skutečně se spolehlivými daty. S tímto typem analýzy se totiž zpravidla setkáváme v **historické demografii**, která jako zdroj dat využívá specifické **písemné prameny**, jako jsou matriky, zpovědní seznamy, soupisy poddaných či urbáře. Využívá tedy zdroje, které zaznamenávají demografické jevy hromadného charakteru po určitý časový úsek (srov. Maur 1983). Analýzy historických demografů jsou však často kvantitativního charakteru a zpravidla nic nevyovídají o tom, jak takové rodiny v praxi vypadaly, co fungovalo jako smysluplná jednotka a jaké významy byly sledovaným jevům připisovány.

Antropolog má oproti historickému demografovi obrovskou výhodu v tom, že se svých informátorů může na řadu věcí zeptat. Jeho limity však spočívají jednak v tom, že pracuje s **omezeným počtem osob** – jeho genealogie zpravidla mají (v závislosti na genealogické paměti jednotlivce či společenství) omezený rozsah – a jednak musí počítat s určitým **zkreslením** daným „lidským faktorem“ ve výzkumu. K takovému zkreslení velmi často dochází například v otázce věku, resp. dat narození či úmrtí: lidská paměť je krátká a řada našich informátorů přesná data často prostě nezná. K tomu musíme přihlédnout, chceme-li z takových dat vyvozovat další závěry.

Přednosti a slabiny genealogické metody: kritika

Kouzlo genealogické metody spočívalo pro řadu klasických badatelů mimo jiné patrně také v tom, že budila zdání **exaktního a objektivního poznání přírodních věd**, podle nichž byl antropologický terénní výzkum v prvopočátku modelován (srov. Bouquet 1993, s. 114). Nepochybně pak oblíbenost této metody souvisela opět se skutečností, že antropologové zpočátku zkoumali mimoevropské společnosti bez písemné tradice, v nichž příbuzenství hrálo významnou roli. Poté, co se záběr antropologického bádání rozšiřuje také na moderní komplexní společnosti, role genealogické metody upadá.

Nejvýznamnější kritika používání genealogické metody v antropologii míří na skutečnost, že představa **příbuzenství** jako **systemu genealogických vztahů** je pevně zakotvena v **euro-americkém pojetí** spřízněnosti, což je pouze jeden z existujících **lidových modelů** a nikoli univerzálně platný vzorec. Používáním genealogické metody jako základního nástroje pro získávání dat o příbuzenství přitom tuto představu vnucujeme ostatním společnostem a zdánlivě „exaktní“ a „objektivní“ data tak mohou zpětně potvrzovat výchozí předpoklad, že jsou to právě genealogické vazby, co stojí v základu pojetí spřízněnosti v dané společnosti (Holý 1996, s. 146–150). Z tohoto důvodu například americký antropolog **David Schneider** považoval genealogickou metodu za etnocentrický nástroj, který je založen

na západním pojetí příbuzenství a představu o možnosti univerzálního použití genealogické metody označoval jako „doktrínu genealogické jednoty lidstva“ (Schneider 1984, s. 97–126).

Zároveň někteří badatelé ukazují, že **samotná vizuální podoba genealogií**, která byla dlouho považována za univerzální, objektivní a kulturně nezatížený nástroj zaznamenávání příbuzenských vztahů, je také do značné míry **projekcí západní vizuální představivosti**, konkrétně například „rodinných stromů“ či fylogenetických stromů zachycujících vztahy mezi přírodními druhy (Bouquet 1996). Chceme-li se tedy při etnografickém výzkumu vyhnout tomuto etnocentrickému postoji, je třeba nejdříve usilovat o porozumění lokálním konceptům a pojmům a významům připisovaným různým vztahům (Barnard a Good 1984, s. 26–28). Teprve tehdy, jsme-li si jisti, že se s našimi informátory pohybujeme na stejné konceptuální půdě, můžeme tuto metodu bez obav použít.

Mezi slabiny genealogické metody patří také to, že je časově velmi náročná a – pokud usilujeme o získání skutečně validních dat – vyžaduje neustálou triangulaci informací a ověřování získaných poznatků z dalších zdrojů. Zároveň však představuje metodu, která mezi badatelem a informátory předpokládá poměrně značný stupeň **důvěry**. Tuto metodu tedy nelze doporučit pro počáteční fázi výzkumu ani pro nejrůznější rychlosběrné způsoby terénních šetření. V některých terénech – velmi často u zranitelných marginalizovaných skupin – pak tuto metodu nelze využívat vůbec, protože přílišné vyptávání po tak intimních záležitostech, jako jsou rodinné vztahy, vzbuzuje automaticky nedůvěru. S tím se setkala například britská antropoložka Judith Okely při výzkumu anglických Travellerů (Okely 1983).

Poslední oblastí, kterou je třeba zmínit v souvislosti s genealogickou metodou, je **etika**. Veškeré aktivity v rámci terénních výzkumů v antropologii by měly pobíhat probíhat podle v daném oboru běžných etických standardů týkajících se například *informovaného souhlasu* či otázky uchovávání a publikace získaných dat. O genealogické metodě to platí dvojnásob, protože při shromažďování genealogií máme z definice co do činění s citlivými osobními údaji. Je proto zapotřebí již před začátkem výzkumu zvážit, jakým způsobem budeme získávat informovaný souhlas od našich informátorů a jakým způsobem budeme získaná data shromažďovat, uchovávat, anonymizovat a publikovat.

Podtrženo sečteno, genealogická metoda představuje jeden z nejstarších nástrojů klasického terénního výzkumu, který má v sobě zakódován značný kus historie antropologické disciplíny. Přestože se však za více než století existence a používání této metody změnil charakter zkoumaného terénu, teoretické koncepty ve studiu příbuzenství, i samotný proces uskutečňování etnografie, je možné říci, že zvážíme-li všechny okolnosti (charakter terénu, povahu lokálních konceptů příbuzenství, charakter vztahu s informátory atd.), je tuto metodu možné poměrně úspěšně využívat i dnes. Navíc je třeba přihlédnout k tomu, že kromě toho, že genealogická metoda stále může přinášet velmi cenná zjištěná, to bývá i docela zábava.

Slovníček pojmů

Difuzionismus

Teoretická perspektiva v antropologii zdůrazňující vzájemné ovlivňování mezi kulturami prostřednictvím *difuze* (šíření) jednotlivých kulturních prvků.

Duchovní příbuzenství

Kvazi-příbuzenský vztah ustavený prostřednictvím instituce *kmotrovství*. Kmotr je rituálním sponzorem dítěte při křtu a v řadě společností, stejně jako v učení katolické i pravoslavné církve, vzniká tímto aktem mezi rodinou kmotra a kmotřence vztah duchovního příbuzenství, na nějž se vztahuje řada pravidel a povinností jako na příbuzenství „skutečné“.

(Unilineární) evolucionismus

Teoretická perspektiva převažující v 19. století, která vycházela z předpokladu, že všechny společnosti na světě procházejí totožným vývojem (evolucí) směrem od „primitivnějších“ společností ke společnostem vyspělejší.

Emická perspektiva

Perspektiva aktérů. Vysvětlení, významy a koncepty používané samotnými informátory.

Endogamie

Pravidlo, podle něhož by si člověk měl za manželského partnera vybírat osobu ze stejného společenství. Toto společenství bývá často vymezeno například religiozně, etnicky, ale může se jednat například také o sociální třídu.

Exogamie

Pravidlo stanovující, že člověk by si za manželského partnera neměl vybrat osobu ze stejného společenství. Exogamie je často považována za rozšíření incestního tabu (to se vztahuje primárně na sexualitu), týká se však výhradně instituce manželství.

Fiktivní příbuzenství

Sociální vztahy vytvářené podle vzoru vztahů příbuzenských, které však neodkazují k faktům pramenícím z lidské párové reprodukce. Mezi fiktivní příbuzenství bývá řazeno také kmotrovství, fiktivní příbuzenství může například vzniknout na základě sdílení stejného jména či mateřského mléka.

Pomocná věda historická

Speciální vědní disciplína zabývající se zkoumáním a kritickým hodnocením pramenů historických věd. Patří sem například genealogie, numismatika či paleografie.

Postmaritální rezidence

Místo, kam se manželé stěhují po uzavření sňatku. V západních společnostech například obvykle převažuje neolokalita, což je pravidlo stanovující, že mladá rodina zakládá novou vlastní domácnost.

Literatura

- BARNARD, A. a GOOD, A. (1984): *Research Practices in the Study of Kinship*. Academic Press, London.
- BARNARD, A. a SPENCER, J. (1996): *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Routledge, London.
- BARNES, J. A. (1967): Genealogies. In: Epstein, A. L. (ed.): *The Craft of Social Anthropology*, Edited by A. L. Epstein; Introd. by Max Gluckman. Tavistock, London, s. 101–127.
- BARTH, F. (2005): Britain and the Commonwealth. In: Barth, F. et al. (ed.): *One Discipline, Four Ways: British, German, French, and American Anthropology*. University of Chicago Press, Chicago, s. 1–17.
- BOUQUET, M. (1993): *Reclaiming English Kinship: Portuguese Refractions of British Kinship Theory*. Manchester University Press, Manchester.
- BOUQUET, M. (1996): Family Trees and Their Affinities: The Visual Imperative of the Genealogical Diagram. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 2, č. 1, s. 43–66.
- BUDILOVÁ, L. (2011): *Dědická praxe, sňatkové strategie a pojmenovávání u bulharských Čechů v letech 1900-1950*. Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno.
- BUDILOVÁ, L. a JAKOUBEK, M. (2004): Příbuzenství v romské osadě. In: Jakoubek, M. a Hirt, T. (ed.): *Romové: kulturologické etudy*. Aleš Čeněk, Plzeň, s. 9–64.
- BUDILOVÁ, L. a JAKOUBEK, M. (2006): Genealogická metoda a její použití při výzkumu v cigánské osadě. *Akta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni*, 2006, č. 1, s. 145–158.
- BUDILOVÁ, L. a JAKOUBEK, M. (2007): Příbuzenství, manželství a sňatkové vzorce. Cigánská příbuzenská síť. In: Budilová, L. a Jakoubek, M. (ed.): *Cikánská rodina a příbuzenství*. Dryada, Plzeň, s. 19–68.
- COPANS, J. (2001): *Základy antropologie a etnologie*. Portál, Praha.
- FOX, R. (1995): *Tory Islanders: A People Of The Celtic Fringe*. University of Notre Dame Press, Notre Dame.
- HOLÝ, L. (1996): *Anthropological Perspectives On Kinship*. Pluto Press, London.
- CHAGNON, N. A. (1968): *Yanomamo: The Fierce People*. Holt, Reinhart and Winston, New York, Chicago, San Francisco, Atlanta.
- LÉVI-STRAUSS, C. (1969): *The Elementary Structures of Kinship*. Beacon, Boston.
- MAUR, E. (1983): *Základy historické demografie*. Univerzita Karlova, Praha.
- OKELY, J. (1983): *The Traveller-Gypsies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- RIVERS, W. H. R. (1900): *A Genealogical Method of Collecting Social and Vital Statistics*. Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, London.

- RIVERS, W. H. R. (1968): *Kinship and Social Organisation*. Athlone Press; Humanities Press Inc, London, New York.
- SELIGMAN, B. (1921): A Note on the Genealogical Method. *Man*, 21, č. 31, s. 55–59.
- SCHNEIDER, D. (1968): Rivers and Kroeber in the Study of Kinship. In: Rivers, W. H. R.: *Kinship and Social Organisation*. Athlone Press; Humanities Press Inc, London, New York, s. 7–16.
- SCHNEIDER, D. M. (1984): *A Critique of the Study of Kinship*. University of Michigan Press, Ann Arbor.

ÚVOD DO ARCHIVNÍHO VÝZKUMU

(Jan Šimek)

Úvod

Přestože archivy využívají ke své odborné práci především badatelé a studenti historických oborů, prameny pro své výzkumy zde mohou najít i antropologové, sociologové, demografové či geografové. Následující text je stručným uvedením do problematiky archivnictví – důraz je kladen jednak na rozbor aktuálního stavu dle platné legislativy, jednak na praktické využití archivu začínajícími badateli. Z tohoto důvodu se text koncentruje na popis aktuálního fungování a uspořádání archivů u nás, pominuta je problematika archivní teorie a historického vývoje českého archivnictví. Členění textu je následující: úvod patří seznámení se základními pojmy a funkcemi archivu, následuje představení soustavy archivů a způsobu členění archivních fondů, nakonec je zařazeno několik praktických poznámek k návštěvě archivu a komentovaný seznam základní literatury.

Archiv, archiválie

Slovo **archiv** má několik významů – vedle označení archivní budovy se takto může označovat třeba ediční řada (např. Archiv český) – my jím však budeme rozumět instituci, která „*slouží k ukládání archiválií a péči o ně*“ (Zákon č. 499/2004). Tímto způsobem archiv definuje zákon o archivnictví a spisové službě č. 499/2004 Sb.², který upravuje fungování celého našeho archivnictví. Abychom lépe pochopili, proč archivy vznikly a k čemu slouží, bude třeba definovat pojem **archiválie**, skrze něž je – jak je patrné z citace výše – definován samotný archiv. **Archiválií** rozumíme „*záznam, který byl vzhledem k době vzniku, obsahu, původu, vnějším znakům a trvalé hodnotě dané politickým, hospodářským, právním, historickým, kulturním, vědeckým nebo informačním významem vybrán ve veřejném zájmu k trvalému uchování a byl vzat do evidence archiválií.*“ (zákon č. 499/2004 Sb., § 2, písm. f) Vidíme tedy, že archiválie má dva určující rysy: Prvním je její význam (a jak uvádí definice, může být tento význam určen jak stářím archiválie, tak jejím obsahem či historickým významem), druhým její zařazení do evidence archiválií. Písemnost se

2 V současnosti platí jeho novelizovaná podoba č. 167/2012 Sb., plný text zákona v novelizovaném znění je dostupný online např. na webu Státního oblastního archivu v Plzni: www.soaplzen.cz/sites/default/files/zakon-499_2004-podle-novely-167_2012.pdf.

tedy stane archiválií v tom okamžiku, kdy ji příslušný archiv vybere a zaeviduje. Přestože v archivech převažují dokumenty písemné, na **formě záznamu nezáleží** – součástí archivního fondu mohou být i dokumenty obrazové, zvukové či elektronické (tyto pak zcela převažují nad písemnými dokumenty např. v některých specializovaných archivech, jako je např. Archiv České televize či Archiv Českého rozhlasu aj.). Na rozdíl od knihoven a muzeí, které rovněž shromažďují pozůstatky lidské činnosti trvalé hodnoty, jsou v archivech uloženy **organicky vzniklé** soubory dokumentů úřední povahy, které archiv získává od **původce** v podstatě automaticky – povinně a bezplatně (archiv sice může rozšířit své fondy koupí nebo dostat archiválie darem, to se však děje spíše výjimečně). **Původcem** je každý, z jehož činnosti dokument vznikl, typicky se ale jedná o státní úřady, územní samosprávné celky apod. (přesný výčet původců, kteří mají povinnost uchovávat dokumenty a umožnit výběr archiválií, je uveden v § 3 archivního zákona).

Funkce archivu

Z ustanovení archivního zákona můžeme vyvodit pět základních funkcí archivu: shromažďovat, uchovávat, evidovat, zpracovávat a zpřístupňovat archiválie.

Jak již bylo řečeno, archiv shromažďuje – přebírá – archiválie od původců automaticky, na základě ustanovení příslušného paragrafu archivního zákona. Mezi původci najdeme úřady státní správy a územní samosprávy, ale třeba i státní příspěvkové organizace, školy a zdravotnická zařízení (tj. veřejnoprávní původci), stejně jako nadace, politické strany či firmy (tj. soukromoprávní původci, viz zákon č. 499/2004 Sb., § 3) Podívejme se ve stručnosti na způsob, jakým se z písemností stanou archiválie: Každá instituce musí vést ze zákona spisovou službu, to znamená, že eviduje příjem, oběh, vyřízení, odeslání a uložení nebo vyřazení spisů. Vyřízený spisový materiál se ukládá ve spisovnách, a to po dobu, kdy má pro instituci význam (podrobněji k problematice spisoven např. Bittner a kol. 2005; Seidler 1995; Skala a Vít 2005). Když instituce (tj. původce) spisy nepotřebuje, provede výběr a skartaci (vyřazení) spisového materiálu. Dokumenty, které jsou vybrány pro jejich trvalou hodnotu, předává původce do archivu. Zde nastoupí odborný archivář, který provede další, tzv. vnitřní skartaci (vyřadí např. duplikáty spisů), spisy roztřídí, uspořádá, uloží do kartonů a zaeviduje. Tím se z písemností stanou archiválie.

Výběrem dokumentů trvalé hodnoty vzešlých organickou činností **jednoho původce** vznikne **archivní fond** (zákon č. 499/2004 Sb., § 2, písm. g). Právě archivní fondy, které odrážejí organizační strukturu svého původce (tzv. provenienční princip tvorby fondu), jsou typickým a jedinečným rysem archivů. Přesto i v archivech najdeme také sbírky, tvořené nikoliv dokumenty vzniklými organickou činností jednoho původce, ale na základě nějakých společných znaků: typickým příkladem této **archivní sbírky** je např. sbírka plánů, map, fotografií nebo grafických listů. Jedná se tedy o dokumenty stejného druhu, u nichž není významný jejich původce.

Evidence archiválií a jejich typy

Každá základní evidenční archivní jednotka – fond nebo sbírka – je označena názvem svého původce a chronologickým vymezením, např. Okresní úřad Říčany 1855–1942, Velkostatek Praha-Uhřetěves 1621–1927, Sběrka patentů 1591–1908; v případě soukromé provenience se označuje jménem osoby (např. Slavíkova pozůstalost). Pro názvy institucí se běžně používají zkratky (MNV = místní národní výbor, OÚ = okresní úřad, Vs = velkostatek apod.). Úřední materiál se dělí do několika základních typů archiválií, jimiž jsou **listiny, knihy, spisy** (akta), účetní a **ostatní materiál** (např. mapy nebo technická dokumentace).³ Pochopitelně ne každý fond obsahuje všechny typy archiválií. Jaký přesně materiál se od toho kterého původce zachoval, zjistí badatel v inventáři fondu (viz podkapitola o archivních pomůckách).

Výše uvedený stručný popis funkce archivu a evidence archiválií uzavřeme upozorněním na skutečnost, že současný zákon pojímá státní archivy jako správní úřady. Jak ve svém rozboru archivního zákona z roku 2004 uvedl jeden z jeho hlavních autorů Václav Babička, „výběr archiválií se uskutečňuje vydáním rozhodnutí, proto je třeba na tento proces aplikovat správní řízení a pojímat tento proces jako výkon státní správy“ (Babička 2004, s. 8). Přílišný důraz tohoto zákona na archiv coby administrativně-správní úřad vedl v době jeho schvalování k ostrým diskuzím zejména s historiky, kteří se domnívali, že se to děje na úkor kulturního a vědecko-historického rozměru archivnictví (Babička 2004, s. 2). Pro badatele tato do značné míry akademická debata nemá přílišný význam, nicméně je dobré vědět, z jakých teoretických východisek legislativní úprava současného českého archivnictví vychází.

Soustava archivů

Současné institucionální uspořádání archivů v České republice má kořeny v 50. letech minulého století, kdy byl na základě vládního nařízení z roku 1954 vytvořen tzv. jednotný archivní fond (dnes se užívá termínu **národní archivní dědictví**), do něž patří všechny archiválie na našem území (zákon č. 499/2004 Sb., § 16, odst. 2). Nynější zákon o archivnictví přinesl určité administrativní změny (např. státní okresní archivy se staly vnitřní organizační jednotkou státních oblastních archivů), archivní soustava jako taková ale zůstala zachována. Podle zákona se archivy člení

- 3 Vymezení těchto typů je základní a má posloužit pro první orientaci při práci s archivní pomůckou, členění archiválií je ve skutečnosti mnohem složitější. Např. velkostatky vedly v souvislosti s výkonem správní a soudní agendy veřejné knihy (katastr, vyšetřovací policejní protokoly, soupis branců aj.), vedle toho pak úřední knihy související s hospodářskou správou panství (urbáře, popisy panství aj.). Mezi knihy patří i zemské a dvorské desky nebo pozemkové knihy, které všechny měly – podobně jako listiny – svědčit o určitém právním ujednání, knihami ale nazýváme i tzv. pomocné knihy, které sloužily k evidenci spisů a náleží spíše do této skupiny. Ostatně problematika spisů je kvůli objemu a rozmanitosti sem přináležejícího materiálu zdaleka nejsložitější.

na **veřejné** a **soukromé**. Mezi veřejné archivy patří Národní archiv, státní oblastní archivy, specializované archivy, bezpečnostní archivy a archivy územních samosprávných celků, mezi archivy soukromé náleží ostatní archivy zřizované fyzickými nebo právníckými osobami (zákon č. 499/2004 Sb., § 42, odst. 1).

Největším a nejvýznamnějším českým archivem je Národní archiv v Praze, který spravuje fondy vzniklé činností centrálních státních úřadů od počátku české státnosti dodnes.⁴ Dalším stupněm v archivní soustavě je osm státních oblastních archivů (zákon č. 499/2004 Sb., § 47–48), jejichž správními obvody jsou kraje (často však nesídlí v krajských městech – viz box s přehledem nejvýznamnějších archivů). Kromě písemností krajských úřadů jsou ve státních oblastních archivech uloženy i písemnosti patrimoniální (fondy velkostatků) a církevní správy (např. matriky). Zemské archivy v Brně a Opavě navíc spravují stavovské a samosprávné fondy Moravy a Slezska.

Nejpočetnějším prvkem archivní soustavy jsou státní okresní archivy (celkem jich je 72), které ovšem administrativně nejsou samostatné, ale považují se za organizační jednotky státních oblastních archivů. Státní okresní archivy spravují písemnosti okresních úřadů, škol v příslušném okrese, farní a především obecní archivy, včetně městských archivů. Netýká se to města Prahy, Brna, Ostravy, Plzně a Ústí nad Labem, které mají samostatné archivy – zákon hovoří o archivech územních samosprávných celků (zákon č. 499/2004 Sb., § 79, odst. 1).

Specializované archivy mohou zakládat organizační složky státu, státní příspěvkové organizace, státní podniky, vysoké školy, školy a právnícké osoby zřízené zákonem (zákon č. 499/2004 Sb., § 51, odst. 1). Mezi specializované archivy patří např. Archiv Akademie věd ČR, Archiv Univerzity Karlovy, Archiv Národního muzea, Literární archiv Památníku národního písemnictví, Archiv Českého rozhlasu, Archiv České televize, Národní filmový archiv, Vojenský historický archiv, Archiv Parlamentu ČR, Archiv Kanceláře prezidenta republiky a Archiv Pražského hradu, Archiv ministerstva zahraničí, Archiv České národní banky, Všeodborový archiv Českomoravské konfederace odborových svazů či Podnikový archiv Škoda.

Bezpečnostní archivy si zřizují zpravodajské služby, Národní bezpečnostní úřad, ministerstva obrany a vnitra – využití těchto archivů veřejností je omezeno tím, že se zde shromažďují informace podléhající utajení.

4 Oddělení fondů samosprávy a státní správy do roku 1848 (1. oddělení) sídlí v prvorepublikové archivní budově v ulici Milady Horákové 133 na Praze 6, vlastní sídlo archivu – ředitelství a zbývajících deset oddělení – se nachází v moderním archivním areálu v Praze 4 – Chodovci, ulice Archivní 4.

Nejvýznamnější archivy v ČR

Centrální státní archivy:

Národní archiv ČR (ústřední orgány státu) www.nacr.cz

Digitalizované archiválie dostupné na webu: www.badatelna.eu

Archiv bezpečnostních složek www.abscr.cz

Digitalizované archiválie dostupné na webu: www.ustrcr.cz/cs/digitalni-studovna

Státní oblastní archivy:

Státní oblastní archiv v Praze (Středočeský kraj a Praha) www.soapraha.cz.

Digitalizované archiválie dostupné na webu: www.actapublica.eu

Státní oblastní archiv v Třeboni (Jihočeský kraj) www.ceskearchivy.cz.

Digitalizované archiválie dostupné na webu: www.digi.ceskearchivy.cz

Státní oblastní archiv v Plzni (Karlovarský a Plzeňský kraj) www.soaplzen.cz.

Digitalizované archiválie dostupné na webu: www.portafontium.eu

Státní oblastní archiv v Litoměřicích (Liberecký a Ústecký kraj) www.soalitomerce.cz.

Digitalizované archiválie dostupné na webu: www.soalitomerce.cz/content/matriky

Státní oblastní archiv v Zámrsku (Královéhradecký a Pardubický kraj).

Digitalizované archiválie dostupné na webu: www.vychodoceskearchivy.cz/zamrsk/matriky

Moravský zemský archiv v Brně (kraje Jihomoravský, Zlínský a Vysočina) www.mza.cz.

Digitalizované archiválie dostupné na webu: www.actapublica.eu

Zemský archiv v Opavě (Moravskoslezský a Olomoucký kraj) www.archives.cz.

Digitalizované archiválie dostupné na webu: vademecum.archives.cz

Na stránkách státní oblastních archivů jsou uvedeny i odkazy na příslušné státní okresní archivy, které pod ně organizačně spadají (celkem jich je 72).

Archivy územních samosprávných celků (městské archivy):

Archiv hlavního města Prahy www.ahmp.cz

Archiv města Brna www.archiv.brno.cz

Archiv města Ústí nad Labem www.usti-nl.cz

Archiv města Plzně www.amp.plzen.eu

Specializované archivy (výběr):

Literární archiv Památníku národního písemnictví, www.pamatniknarodnihopisemnictvi.cz

Národní filmový archiv Praha, www.nfa.cz

Ústřední archiv zeměměřičství a katastru, <http://archivnimapy.cuzk.cz>

Vojenský ústřední archiv, www.vuapraha.cz

Všeodborový archiv ČMKOS, <http://www.cmkos.cz/o-nas/vseodborovy-archiv-a-studijne-dokumentacni-stredisko/vseodborovy-archiv>

Kde najít další informace:

Archivní fondy a sbírky v ČR – databáze všech archivních fondů a sbírek: <http://www.mvcr.cz/clanek/archivni-fondy-a-sbirky-v-ceske-republice-386553.aspx>

Adresář archivů na stránkách České archivní společnosti: <http://cesarch.cz/archivnictvi/adresar-archivu/>

Archivní pomůcky a databáze

Archiválie jsou badatelům zpřístupněny prostřednictvím archivních pomůcek, z nichž některé slouží i k jejich evidenci. Než však přistoupíme k popisu klasických tištěných archivních pomůcek, musíme pojednat o databázi **Archivní fondy a sbírky v České republice**⁵, která má pro badatele naprosto stěžejní význam. V této online přístupné databázi jsou – jak je ostatně patrné z jejího názvu – uloženy záznamy o všech archivních fondech a sbírkách u nás,⁶ jedná se tedy o ideální místo pro začátek jakékoliv heuristiky. Badatel může hledat archiválie podle různých kritérií (název fondu – časový rozsah – název archivu, v němž je fond uložen – jméno původce – místo vzniku fondu), případně jejich kombinací. Například badatel, který by chtěl studovat dějiny školství ve městě Humpolci, ale zprvu vůbec neví, jaké školy vlastně v Humpolci existovaly a jak dlouho fungovaly, může potřebné informace zjistit v databázi jednoduchým dotazem – stačí zadat místo vzniku (Humpolec) a původce fondu (škola). Výsledkem tohoto dotazu je 24 záznamů o archivních fondech humpoleckých škol, v nichž badatel najde název fondu (tj. název příslušné školy), jeho časový rozsah (kdy škola fungovala), rozsah fondu (udává se v běžných metrech), stručný tematický popis fondu (co v něm je možné najít, tedy např. školní kroniky, třídní výkazy, konferenční protokoly, výsledky závěrečných zkoušek apod.), údaj o přístupnosti (archivní soubor je/není přístupný) a zejména informaci o uložení fondu (tj. ve kterém archivu se daný fond nachází). Na základě těchto informací si badatel udělá velmi dobrou představu o dostupném archivním materiálu. Další podrobnosti už je třeba zjistit prostudováním inventáře příslušného fondu, a to buď tištěného inventáře přímo v archivu, kde je fond uložen, nebo jeho digitalizované verze přístupné přes specializované stránky. V současnosti je sice zdigitalizováno velké množství archivních pomůcek, ovšem zdaleka ne všechny – není tedy možné se spolehnout, že právě požadovaný inventář bude k dispozici elektronicky. Ještě ve větší míře se toto týká samotných archiválií, jichž je zdigitalizován jen zlomek. Není a nikdy nebylo záměrem digita-

5 Databáze Archivní fondy a sbírky v České republice je dostupná na webové adrese <http://aplikace.mvcr.cz/archivni-fondy-cr/>

6 Databáze obsahuje záznamy o 162 066 archivních fondech a sbírkách (celkem 802 594,74 běžných metrů archiválií) a 166 821 archivních pomůckách uložených ve státních archivech, archivech měst, několika desítkách specializovaných i soukromých archivů – viz úvodní text Co lze v databázi nalézt na www.mvcr.cz/clanek/co-lze-v-databazi-nalezet.aspx

lizovat všechny archiválie, tímto způsobem mají být zpřístupněny jen nejvytěžovanější fondy – zejména se jedná o matriky, které se těší velkému zájmu rodopisců. Momentálně se k nim přidávají urbáře, pozemkové knihy, školní a obecní kroniky a další prameny, u nichž je možné předpokládat zájem badatelů. Digitalizované archiválie nejsou zpřístupněny na jednotné platformě, odkaz na příslušnou webovou stránku je třeba hledat na stránkách toho kterého archivu (v tomto textu jsou odkazy na stránky s digitalizovanými archiváliemi jednotlivých státních archivů uvedeny v boxu s přehledem nejvýznamnějších archivů).

Z tradičních archivních pomůcek je nejobecnější **průvodce po fondech**, který badatele seznamuje s obsahem toho kterého archivu a možnostmi jeho využití. Každý průvodce po fondech je vytvořen podle následujícího schématu: První část stručně seznamuje s historií archivu (v případě okresních či oblastních archivů následuje popis správního vývoje regionu), druhá část stručně a co nevystižněji popisuje fondy v archivu uložené. U jednotlivých fondů je vždy uveden název, krátká historie původce a dějiny fondu, jeho časový rozsah a vlastní popis fondu (hlavní skupiny materiálu fondu, rozčlenění agendy, věcný obsah materiálu), badatel se zde dozví i o rozsahu fondu (počet knih, kartonů atd.) a stavu jeho uspořádání (fond může být uspořádán třeba jen částečně, případně vůbec neuspořádán a tím pádem pro badatele nepřístupný). Nakonec je uvedena literatura o fondu (případně edice) a archivní pomůcky k němu vyhotovené. Pro snadnější orientaci badatele bývá průvodce vybaven rejstříkem osobních a místních jmen a věcným rejstříkem. Průvodce po fondech vydala většina archivů v Česku, problémem pro badatele může být jejich zastaralost – nemusí zde být třeba uvedeny nově získané fondy, případně fondy převedené v rámci reorganizace do jiného archivu. Tuto archivní pomůcku do značné míry nahradila výše zmiňovaná databáze Archivní fondy a sbírky v ČR.

Základní archivní pomůckou je **inventář fondu**. Jedná se o soupis všech inventárních jednotek fondu (listiny, knihy, spisy atd.), který se vyhotovuje k uspořádanému fondu. To znamená, že všechny uspořádané – a tím pádem i badatelsky využitelné – fondy mají inventář. Podobně jako v průvodci po fondech, i zde najdeme v úvodu pojednání o dějinách fondu a jeho původci, ovšem v mnohem podrobnější podobě, v závěru inventáře je opět rejstřík. Pokud badatel neví přesně, co a kde hledat, měl by v první řadě důkladně pročíst právě úvod inventáře, který ho navede žádoucím směrem.

Každý záznam v seznamu inventárních jednotek (rozděleného na listiny, knihy atd.) sestává z inventárního čísla, signatury, heslovitého popisu obsahu, vnější charakteristiky archiválie, časového rozsahu a čísla kartonu, kde je daná archiválie uložena. Jak přesně vypadají záznamy v inventáři, vidíme v příslušném boxu, kde je jako příklad citováno několik záznamů z inventáře k fondu Archiv města Humpolec. Jak je patrné, v inventáři obvykle nejsou popisovány jednotlivé archiválie, ale jejich skupiny.

Popis jednotlivých archiválií najdeme v **katalogu**. Tato archivní pomůcka je pro badatele velmi cenná – obsahuje podrobnější záznamy listin a knih (včetně rozpisu obsahu knihy), zejména ale spisového materiálu, kde je předmětem popisu každý jednotlivý spis v rámci inventární jednotky. Zpracování katalogu je ovšem

pro archiváře velmi pracné, proto se katalogy vyhotovují pouze k těm nejcennějším a nejvíce využívaným fondům, případně pouze k určitým částem fondu. Ještě náročnější je pořizování **edice** pramene, tzn. doslovného přepisu či přetisku, který se řídí určitými pravidly (Šťovíček 2002). Ediční zpřístupnění se tedy opět týká pouze těch nejvýznamnějších pramenů. Jde-li o zpřístupnění pramene sice významného, ale rozsáhlého, pořizují se stručné výtahy obsahu, tzv. regesta (jako ukázkou viz např. Líva 1951, s. 1951–1957). Jednotlivé prameny, většinou méně významné a menšího rozsahu, mohou být vydány jako příloha článku téžícího z tohoto pramene, případně otištěny v některém odborném periodiku (např. Maur a Pišová 1994).

Poslední frekventovanou archivní pomůckou jsou **rejstříky**. Ty podle určitých kritérií (místní, osobní či věcný rejstřík) odkazují na archiválie z více fondů jednoho archivu, které tomuto kritériu odpovídají, a badatel v rejstříku zjistí odkaz se signaturou příslušné archiválie.

Ukázka záznamů v inventáři

Záznamy v inventáři archivního fondu vždy začínají inventárním číslem, následuje stručný popis inventární jednotky a její časový rozsah, na konci je uveden odkaz na příslušný karton, kde je materiál uložen. Níže uvedený příklad pochází z inventáře archivního fondu Archiv města Humpolec 1483–1945, který je uložen ve Státním okresním archivu Pelhřimov. V celém tomto fondu je 1673 inventárních čísel, jen k problematice školství, která byla zvolena za příklad, je jich 45. Rozsah fondu se uvádí vždy za celý fond, a to v běžných metrech (zkratka „bm“). U jednotlivých inventárních jednotek se rozsah neudává, ale můžeme na něj usuzovat z počtu kartonů, v nichž je příslušné inventární číslo uloženo (v příkladu vidíme, že se jedná vždy jen o méně rozsáhlé složky, protože v jednom kartonu je uloženo několik inventárních čísel).

inv. č. 752 Školní záležitosti – všeobecně (mj. pozvání na zkoušky, absence na vyučování, školní zahrada, rodičovské sdružení, subvence na stavby, školní lékař), 1851–1945, karton 192

inv. č. 753 Vyržování škol (rozpočty, subvence, popis činnosti místního školního fondu), 1856–1945, karton 192

inv. č. 754 Školné (rejstřík k vybírání školného, dluhy, osvobození od placení, vymáhání), 1856–1945, karton 192

inv. č. 755 Školní výbor, místní školní rada (mj. zřízení, členství, volby, schůze, rozpočet), 1869–1929, kart. 193

inv. č. 756 Újezdní školní rada (mj. volby členů, schůze, rozpočet, členové, zrušení), 1940–1944, kart. 193

KRČILOVÁ, Irena – MARTÍNKOVÁ, Lenka. Archiv města Humpolec 1483–1945 (1960) – inventář. SOKA Pelhřimov 2005, s. 107–108.

Jak bádát

Využití archiválií ke studijním účelům upravuje v první řadě **archivní zákon**, který stanovuje, do kterých archiválií je možné nahlížet a do kterých ne. Na omezení může narazit především badatel zabývající se současnými dějinami, protože přístupné jsou jen archiválie starší třiceti let a všechny zveřejněné archiválie (zákon č. 499/2004 Sb., § 37, odst. 1). Ještě komplikovanější je nahlížení do archiválií, které obsahují osobní údaje žijící osoby: Archiv musí příslušnou osobu nejprve kontaktovat, pakliže se jedná o více než třicet osob, může zveřejnit výzvu vyhláškou (zákon č. 499/2004 Sb., § 37, odst. 2). Když archiválie obsahuje citlivé osobní údaje, musí se badatel prokázat písemným souhlasem dotčené osoby (zákon č. 499/2004 Sb., § 37, odst. 3). Tato ustanovení se nevztahují na archiválie vzniklé před 1. lednem 1990 z činnosti represivních orgánů komunistického a okupačního nacistického režimu. Příslušné ustanovení archivního zákona (zákon č. 499/2004 Sb., § 37, odst. 11), které toto umožňuje, však bylo v březnu 2014 Nejvyšším soudem navrženo ke zrušení (z důvodu ochrany „citlivých“ údajů osob, kterých se záznamy týkají). Pokud by byl návrh schválen, znamenalo by to pro badatele značné komplikace, resp. naprosté ochromení výzkumu. Ochranná ustanovení se rovněž nevztahují na archiválie obsahující statistické soubory dat, jestliže lze osobní údaje anonymizovat (zákon č. 499/2004 Sb., § 37, odst. 12).

Archiv může badateli odmítnout předložit archiválie ve špatném fyzickém stavu a rovněž ty, které jsou v neuspořádaných fondech (zákon č. 499/2004 Sb., § 38, odst. 1). Nezpracovaných fondů je přitom velké množství (jak už bylo uvedeno výše, údaj o přístupnosti materiálu je možné najít v databázi Archivní fondy a sbírky v ČR), toto omezení je proto velmi výrazné. Nicméně v případě využití archiválií z nezpracovaných fondů je možné podat žádost o jejich předložení a je pravděpodobné, že bude v odůvodněných případech schválena (úřední zájem, vědecký výzkum, kvalifikační práce). Posuzování těchto žádostí je individuální a je plně na uvážení ředitele archivu, zda badateli vyhoví.

Badatel se bezprostředně řídí **badatelským řádem** archivu.⁷ Studium archiválií se může věnovat každý, kdo prokáže svoji totožnost (občanský průkaz, pas) a vyplní badatelský list, kam kromě personalii napíše i účel, ke kterému hodlá archiválie využít (vědecký, studijní, soukromý) a téma svojí práce. Je vhodné, aby měl badatel pokud možno již před vstupem do archivu co nejjasnější představu, co vlastně hledá. Tu může (třeba i včetně odkazu na pramen, který ho zajímá) získat studiem literatury, případně rešerší v databázi Archivní fondy a sbírky v ČR (zde si ověří, ve kterém přesně archivu jsou prameny uloženy a zda jsou přístupné). V badatelně archivu jsou k dispozici tištěné archivní pomůcky, badatelé mohou využívat i knihovny archivu (obsahují odbornou literaturu a časopisy, edice pramenů, slovníky atd.).

Pokud si badatel neví rady, jaké archiválie ke svému tématu využít a kde je hledat, může požádat o radu zaměstnance archivu. Samotnou službu v badatelně (příjem a výdej archiválií, vyplňování badatelských a objednávkových listů, dozor)

7 Jako ukázka může posloužit badatelský řád Národního archivu, který je dostupný na jeho stránkách, viz: www.nacr.cz/sua/legis/badrad.htm

někdy vykonávají i zaměstnanci bez vysokoškolského vzdělání, vždy však bývá k dispozici odborný archivář, se kterým je možné konzultovat. V případě komplikovanějšího dotazu je vhodné obrátit se přímo na správce fondu, který by měl o problematice daného fondu vědět nejvíce. Odborné dotazy archivářům a konzultace s nimi nejsou nijak neobvyklé, zvláště začínající badatel nemá důvod ostýchat se zeptat. Je však třeba ctít určitou hranici – archiváři poradí, rozhodně ale není jejich povinností provádět za badatele heuristiku, natož potom prameny číst či překládat.

Objednávka vybraného archivního materiálu se děje buď přes počítač, nebo (častěji) vyplněním objednávkového lístku. Není úplně běžné, že by archiválie byly předloženy na počkání, archiv na vyhledání obvykle potřebuje několikadenní lhůtu například proto, že požadovaný fond může být uložen v externím depozitáři). V menších archivech (okresní archivy), nebo při menší vytíženosti pracovníků archivu může být objednávka vyřízena během jednoho dne, ale spoléhat na to nelze (např. 1. oddělení Národního archivu v Praze prioritně vyřizuje objednávky mimopražských badatelů, aby ze své návštěvy stihli vytěžit maximum). Archiválie jsou předkládány bezplatně, zpoplatněny jsou pouze reprodukce. Pokud chce mít badatel možnost prostudovat materiál doma, je nejvýhodnější si archiválie vyfotit. Použití fotoaparátu je rovněž upraveno badatelským řádem a badatel musí podat žádost o zhotovení vlastních fotografií (včetně uvedení, jaké přesně archiválie chce fotografovat), drtivá většina našich archivů je však v tomto ohledu velmi benevolentní a neklade badatelům žádné překážky.

Archiválie se studují vždy prezenčně a pouze v badatelně, absenční výpůjčka je vyloučena. V určitých – velmi výjimečných – případech může ředitel archivu schválit zápůjčku do jiného archivu, kde bude mít badatel materiál k dispozici. Při manipulaci s archiváliemi si badatel musí počínat maximálně šetrně, běžným požadavkem je použití obyčejné tužky na poznámky či molitanové podložky při studiu knih. Nejvíce frekventované archiválie se – z důvodu ochrany originálů – půjčují na mikrofilmech (případně jsou zdigitalizované a přístupné na webu), v kopiích jsou předkládány i mimořádně vzácné archiválie.

Citace poznatků vytěžených z archivního materiálu není, na rozdíl od citací literatury, upravena normativně. Odkaz na archiválii má však několik pravidel, která mají vést k jedinému cíli – možnosti bez problémů dohledat citovanou archiválii jiným badatelem. Zásadně se vždy začíná názvem archivu, kde je archiválie uložena, následuje název fondu. Pro označení archivu se užívají ustálené zkratky – Národní archiv se zkracuje NA (dříve Státní ústřední archiv, ve starší literatuře proto u odkazů na prameny v něm uložené najdeme zkratku SÚA), státní oblastní archiv SOA, státní okresní archiv SOKA, podobně i další (např. Archiv Národního muzea ANM atd.). Zkratky je možné použít i pro název fondu, ovšem až při opakované citaci (AS – apelační soud, AM – archiv města apod.). Jedná-li se o rozsáhlý fond, uvádí se po jeho názvu ještě fondové oddělení. Následovat by měla signatura nebo inventární číslo (hledá-li archivář podle něj), nezbytně nutné je i uvést číslo knihy nebo kartonu (jedna signatura totiž může obsahovat třeba i několik desítek až stovek kartonů). Žádoucí je uvést i další členění, pokud je to možné (ročník, číslo spisu). Pokud to nevyplývá z vlastního textu práce, je možné v citaci uvést i název příslušného dokumentu, datum a místo jeho vzniku.

Příklady citace archiválií:

Státní oblastní archiv v Praze (zkr. SOA v Praze) – Státní okresní archiv Praha-východ (zkr. SOKA Praha-východ), Archiv města Říčany (zkr. AM Říčany), i. č. 13, kt. 4, Soudní manuál 1692–1718.

SOA v Praze, Velkostatek Praha-Uhřetěves (zkr. Vs Uhřetěves), spisy hospodářské, politické a soudní 1652–1820, i. č. 473, kt. 115, nařízení hejtmána panství Uhřetěves z 24. 4. 1698 (opis).

Moravský zemský archiv Brno (zkr. MZA Brno) – Státní okresní archiv Pelhřimov (zkr. SOKA Pelhřimov), fond Obecná a měšťanská škola chlapecká (zkr. OMŠCH), inv. č. 2, Pamětní kniha 1888–1940, kniha č. 2, s. 56.

MZA Brno – SOKA Pelhřimov, OMŠCH, inv. č. 12, fasc. 5, konferenční protokoly pokusné diferencované měšťanské školy 1931–1940, 2. protokol z 12. 10. 1931, f. 4.

Přehled literatury k tématu

Stručné systematické poučení o archivech, archivní práci a archivnictví včetně nástinu jeho vývoje u nás i v zahraničí najdou začínající badatelé v Úvodu do archivnictví pro historiky z pera olomouckého archiváře a historika Josefa Bartoše. První vydání této zdařilé práce vyšlo už koncem 60. let, poslední – na němž se autorsky podílel Karel Chobot – pochází z roku 2000 (Bartoš a Chobot 2000). Publikace tedy nereflektuje aktuální stav českého archivnictví po přijetí nového archivního zákona, jako úvod do problematiky však přesto stále poslouží velmi dobře. Pro hlubší a komplexnější seznámení s oborem mohou dobře posloužit vysokoškolská skripta, např. Úvod do archivnictví od Jiřiny Štouračové, vydaný brněnskou Masarykovou univerzitou (Štouračová 1999). Zřejmě nejdostupnější je multimediální pomůcka k výuce archivistiky *Archivnictví a spisová služba* od Ludmily Sulitkové, která je dostupná online na webu filozofické fakulty Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem (Sulitková 2009). Jako obecnější úvod k využití archivů k výzkumu nejlépe poslouží klasické úvody do studia historie (např. Bůžek 1994; Hroch 1983), existují samozřejmě i specializované práce zaměřené přímo na problematiku pramenů (Bartoš a Kovářová 2005).

Velmi praktickou pomůckou začínajícího badatele bez ambic pronikat do tajů teoretické archivistiky je *Slovník pro historiky a návštěvníky archivů* z pera ředitele třeboňského archivu Václava Rameše (Rameš 2005). Autor se výslovně zaměřuje na čtenáře archivní problematikou dosud nedotčeného, jak říká v úvodu, jeho práce je „určena těm, kteří teprve o návštěvě archivu přemýšlejí a stojí na počátku cesty. Ti by ji měli brát jako první informaci o tom, co mohou v archivech nalézt a jak se mají v obrovském množství archivních fondů a sbírek orientovat“ (Rameš 2005, s. 8). Z tohoto důvodu je vlastní slovníkové části předřazen exkurz do studia pramenných edic, kde jsou vyjmenovány nejvýznamnější diplomatické edice a připojen je i přehled základní literatury jednotlivých pomocných věd historických. Při tvorbě slovníkové části autor vycházel především ze dvou vynikajících, dnes

už ale více než půl století starých a v mnohém zastaralých, archivních slovníků. Pojmy z archivnictví byly aktualizovány a rozšířeny, kromě nich slovník obsahuje hesla týkající se pomocných věd historických, dějin správy, práva a církevních dějin. V přílohách této publikace badatel najde adresář archivů, vzorový badatelský řád, výtah podstatných částí archivního zákona, seznam zkratk časopisů a sborníků, popis struktury fondů a sbírek vrchnostenské správy a měst, knih účtů cechů, dokonce stručný návod na sestavení rodokmenu a slovníček nejfrekventovanějších německých výrazů. Závěr publikace patří téměř úplnému seznamu literatury, bibliografií a pramenných edic vzniklé v období 1990–2004. Publikace je běžně dostupná ve všech typech knihoven, dá se i bez problémů koupit. Jediným problémem může být chronologické vymezení této publikace, autor totiž výběr hesel ukončuje rokem 1945. Žádná příručka reflektující podobným způsobem politické, správní a právní změny ve druhé polovině 20. století bohužel neexistuje.

Při práci se starším rukopisným archivním materiálem je první podmínkou úspěchu jeho správné čtení. V tom badateli pomůže *Paleografická čítanka*, která sestává ze dvou svazků. První svazek obsahuje přepis textů, druhou, obrazovou část tvoří ukázky vývoje latinského písma od nejstarších po nejmladší (Kašpar et al. 2000). Stejnou službu poskytnete některá z mnoha publikací určených amatérským genealogům (např. Lutonský 1998; Řičař 2000). V nich se dá kromě ukázek různých písem najít i jakýsi úvod do archivního výzkumu, ovšem pochopitelně s velmi výrazným zaměřením na otázky a problémy rodopisu (při využití této literatury je také třeba mít na paměti, že autoři jsou často amatéři sice zblhlí v praktickém výzkumu, ovšem bez odborného historického vzdělání). Pokud by se badatel potřeboval seznámit s některou z dalších pomocných věd historických, základní informace najde ve *Vademecu pomocných věd historických*, kde je ke každé disciplíně i podrobná bibliografie (Hlaváček a kol. 2002). Při potřebě využít k výzkumu úřední materiál ze staršího období je vhodné seznámit se s dějinami státní správy (Hledíková et al. 2005).

Zájemce o hlubší vzhled do problematiky (českého) archivnictví může sáhnout po dvou základních periodikách oboru - *Archivním časopise (AČ)* a *Sborníku archivních prací (SAP)*. Obě recenzovaná periodika vycházejí od roku 1951 a jejich vydavatelem je odbor archivní správy a spisové služby Ministerstva vnitřní ČR, který je odborným řídicím orgánem českého archivnictví. Na stránkách *Archivního časopisu* (vychází čtyřikrát do roka v celkovém rozsahu kolem tří set stran), se kromě teoretických otázek archivistiky řeší především aktuální problémy archivnictví, rozebírají se zde organizační pokyny a metodické směrnice, řada studií se týká problematiky konzervace archiválií či jejich restaurování. Zásadní, často i několikasetstránkové práce jsou otiskovány ve *Sborníku archivních prací* (vychází dvakrát do roka v rozsahu přes 600 stran). Příspěvky se netýkají pouze archivnictví, často zasahují do příbuzných oborů, zejména pomocných věd historických a dějin správy, vyskytují se ale i čistě historické studie. Velký prostor ve *Sborníku archivních prací* dostávají i edice pramenů, badatel by proto při heuristice měl věnovat zvýšenou pozornost rejstříkům tohoto sborníku – jsou-li prameny k dané problematice dostupné v moderní vědecké edici, odpadne nutnost podniknout leckdy namáhavý archivní výzkum.

Samostatné **ročenký a sborníky**, které obsahují příspěvky s archivní a historickou tematikou, vydává Národní archiv, všechny státní oblastní archivy i většina archivů okresních. Uvádět jejich výčet je bezpředmětné, informaci o tom, jaké publikace archiv vydává, někdy i spolu s obsahy alespoň nejnovějších ročníků, badatel jednoduše zjistí na webových stránkách archivu.

Literatura

- BABIČKA, V. (2004): Legislativní úprava archivnictví - východiska a cíle. Archivní časopis, 54, s. 1–21.
- BARTOŠ, J. a CHOBOT, K. (2000): Úvod do archivnictví pro historiky. Univerzita Palackého, Olomouc.
- BARTOŠ, J. a KOVÁŘOVÁ, S. (2005): Nauka o historických pramenech. Univerzita Palackého - Filozofická fakulta, Olomouc.
- BITTNER, I. a KOL. (2005): Spisová a archivní služba ve státní správě, samosprávě a v podnikatelské sféře. Linde, Praha.
- BŮŽEK, V. (1994): Úvod do studia historie. Jihočeská univerzita, České Budějovice.
- ČESKO: Zákon č. 499/2004 Sb. ze dne 30. června 2004, o archivnictví a spisové službě a o změně některých zákonů.
- HLAVÁČEK, I. a KOL. (2002): Vademecum pomocných věd historických. H&H, Jinočany.
- HLEDÍKOVÁ, Z. et al. (2005): Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost. NLN, Praha.
- HROCH, M. (1983): Úvod do studia dějepisu. Státní pedagogické nakladatelství, Praha.
- KAŠPAR, J. et al. (2000): Paleografická čítanka. Karolinum, Praha.
- LÍVA, V. ed. (1951): Prameny k dějinám třicetileté války (Regesta fondu Militare) I. – VIII. [1527–1648]. Naše vojsko, Praha.
- LUTONSKÝ, B. (1998): Slabikář a čítanka pro laické genealogy. Česká Genealogická a Heraldická Společnost, Praha.
- MAUR, E. A PÍŠOVÁ, D. (1994): Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702. Historická demografie, 18, s. 7–67.
- RAMEŠ, V. (2005): Slovník pro historiky a návštěvníky archivů. Libri, Praha.
- ŘIČAŘ, K. (2000): Občanská genealogie: základy rodopisné práce. Ivo Železný, Praha.
- SEIDLER, M. (1995): Jak nakládat s písemnostmi?, aneb, Registratury, spisovny a archivy obchodních společností. Montanex, Ostrava.

- SKALA, L. a VÍT, M. (2005): Archivnictví a spisová služba. Multimediální pomůcka k výuce archivistiky. Oftis, Ústí nad Orlicí.
- SULITKOVÁ, L. (2009): Archivnictví a spisová služba. Multimediální pomůcka k výuce archivistiky. Filozofická fakulta Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, Ústí nad Labem.
- ŠTOURAOVÁ, J. (1999): Úvod do archivnictví. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Brno.
- ŠTOVÍČEK, I. (2002): Zásady vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti. Archivní správa Ministerstva vnitra ČR, Praha.

ANALÝZA KULTURNÍCH DOMÉN V KVALITATIVNÍM VÝZKUMNÉM DESIGNU METODA VOLNÉHO JMENOVÁNÍ (FREELISTING)

(Gabriela Fatková)

Kulturní doména proč by nás měla zajímat?

V antropologii výzkumníky nejčastěji zajímá velmi komplexní škála fenoménů. Zajímá nás na jednu stranu, co lidé dělají a proč, a na stranu druhou rovněž musíme usilovat o pochopení, jak o světě uvažují. V analýze kulturní domény nás zajímá, jak lidé ve skupině přemýšlí o jevech, které v jejich emické perspektivě patří k sobě. Může jít o skupiny prvků, které jsou hmatatelné a pozorovatelné (jako stromy, zvířata, léčivé rostliny, plodiny vhodné k jídlu, obsah nákupního košíku atd.) nebo o čistě konceptuální množinu prvků (jako povolání, role, emoce, činnosti, příbuzenské termíny atd.). Metody mapující tyto domény byly rozpracovány hlavně na poli kognitivní antropologie a následně se přenesly i do oblastí jako například výzkum trhu nebo medicínská antropologie.

Kognitivní antropologie se zabývá tím, jak lidé chápou a organizují materiální objekty, události a zkušenosti, z nichž se sestává jejich žitý svět. Jejím hlavním cílem je pochopení sdílených mentálních kategorií sdružených do kulturních domén, a to v emickém pojetí, tedy jak jim rozumějí samotní informanti (nezávisle na tom, jak daným kategoriím a doménám rozumí výzkumník). Kulturní doménu můžeme jednoduše charakterizovat jako organizovaný soubor prvků jedné koncepční oblasti. Dvě základní otázky zajímají výzkumníky, kteří si předsevzali analyzovat kulturní doménu: 1) co do domény patří, 2) jak je strukturovaná (Gravlee 1998). Na začátku každého výzkumu si musíme definovat obsah předmětu výzkumu a hranice, které jej oddělují od předmětů jiných. Vzhledem k tomu, že etnografický výzkum se snaží přednostně porozumět emickým termínům, konceptům a kategoriím studovaných osob, je metoda jako volné jmenování jedním ze základních nástrojů každého etnografa (Gravlee 1998).

Strukturované versus nestrukturované dotazování

Techniky strukturovaného dotazování (např. volné jmenování, třídění na hromádky - *pile sorting*, triádové testy atd.) nám mohou přinášet podobné typy dat jako nestrukturované metody (nestrukturovaná interview, zúčastněné pozorování). Strukturované techniky mapující kulturní doménu ovšem data od informantů získávají na základě jednorázového splnění zadaného „úkolů“, který zabere obvykle krátký čas, a jsou tak rozhodně časově úspornější než techniky nestrukturované (nelze však tvrdit, že získaná data jsou kvalitativně lepší).

Jedná se zároveň o zcela opačný způsob elicítace témat a kategorií než známe u jiných relativně často užívaných metod, jako například zakotvená teorie (Glaser a Strauss 1967; Strauss a Corbin 1999). V zakotvené teorii nejprve shromažďujeme data, tedy provádíme rozhovory a pořizujeme jejich přepisy a až na základě podrobného studia přepisu se snažíme identifikovat témata nebo kategorie. Výzkumník se poté snaží zamýšlet nad konfigurací a vzájemným provázáním témat v textu a na základě této analýzy výzkumník sestaví teoretický model, který průběžně konfrontuje s dalšími daty v textu.

Vyvstává otázka, proč se zabývat strukturovaným dotazováním, když bychom mohli postupovat touto cestou a vyjít přímo z nasbíraných rozhovorů jako tvůrci zakotvené teorie? V rámci výzkumu musí vědec zpravidla překonat jistý prubířský kámen. V momentu, kdy má již připraven design výzkumu (provedl třeba i předvýzkum, kterým si precizoval připravované otázky a hypotézy) a přichází chvíle, kdy je třeba pustit se do terénu. Největším nebezpečím je, když vědec během vedení několikátého rozhovoru zjistí, že koncepty a kategorie, se kterými pracuje, nejsou kompatibilní s emickými kategoriemi používanými informanty.

Vždy v průběhu výzkumu lze přehodnotit svůj záměr, upravit hypotézy i pokládané otázky, ale provedené rozhovory již nejde vrátit zpět a někdy ani nemáme možnost je provést znovu a lépe. Ne vždy se můžeme s informanty znovu sejít a uskutečnit s nimi opakovaný rozhovor s upraveným scénářem. Navíc ve chvíli, kdy jsme již jeden rozhovor provedli, nastavili jsme tím informantovi tematické pole, v němž se chystáme pohybovat, v tomto poli se pak informant může pohybovat i v rozhovoru dalším (opravném). Může tedy své odpovědi na nové otázky stále vztahovat k formulacím rozhovoru prvního. Jak je známo, jakmile výzkumník do terénu jednou vkročí, svou působností jej promění a terén tedy nikdy nenalezeme ve stejném stavu jako při první návštěvě. Proto je na místě věnovat vstupu do terénu, prvním rozhovorům a hlavně formulaci používaných kategorií náležitou pozornost.

Již z dob raného funkcionalismu je v antropologii prosazován přístup vycházející z emických konceptů. V začátcích výzkumu většinou nic nezkažeme, pokud si zmapujeme, pomocí jakých pojmů informanti uvažují o studovaném tématu a jaké významy mu přiřkládají. Jinými slovy, vždy můžeme začít od mapování kulturní domény, byť bychom tuto metodu použili jen jako jakýsi kontrolní test našich hypotéz a otázek. Za dvě základní výhody těchto metod považuje H. Russel Bernard fakt, že se jedná o rychlou techniku, která informanty obvykle baví a nabízí přitom široké možnosti zpracování dat pomocí programu ANTHROPAC, vyvinutého Stephenem P. Borgattim (Bernard 2000, s. 265).

Metoda volného jmenování a jaká data nám může přinést

Metoda volného jmenování (*freelisting*) slouží k obecnému zmapování domény (vymezení jejího obsahu a vnitřní hierarchie jednotlivých prvků). Zároveň prostřednictvím analýzy kulturního konsenzu (viz dále v textu) se dozvíme, do jaké míry je znalost kulturní domény sdílená a jak hluboká je tato znalost u jednotlivých informantů. Pomocí této jednoduché techniky tedy získáme data jak o jednot-

livých jmenovaných položkách, tak o lidech, kteří je jmenují (Quinlan 2005, s. 7). V případě užití této techniky vyzveme naše informanty, aby vyjmenovali všechny prvky zkoumané domény, například: „Vyjmenujte všechny místní rostliny, které používáte k léčení.“

Ideálně se pro tyto účely hodí domény, které se sestávají z kategorií, které jsou slovně snadno vyjádřitelné, tedy domény, jejichž obsah je součástí aktivní slovní zásoby informantů (Quinlan 2005, s. 3). Zároveň pro další zpracování je ideální, když jednotlivé prvky domény lze vyjádřit jednoslovně. Pokud je totiž doména tvořena z frází, bude muset výzkumník složitě standardizovat jednotlivé fráze, které se ve formulacích jednotlivých informantů mohou snadno vztahovat jen k jednomu konceptu (Weller a Romney 1988, s. 15).

Quinlan (2005) identifikuje tři premisy, z nichž tato metoda vychází:

Když lidé volně jmenují, pořadí jmenovaného odráží stupeň důležitosti, obeznámenosti nebo prototypičnosti v dané doméně (prvky jmenované v seznamu dříve jsou v rámci domény významnější).

Jedinci, kteří mají hlubokou znalost o prvcích zkoumané domény, jich jmenují více než lidé méně obeznámení (kompetentní informanti budou vyjmenovávat dlouhé seznamy).

Prvky v doméně jsou obvykle lokálně specifické (v doméně stromů budou v chladnějších oblastech dominovat jehličnany, v horkých oblastech zase citrusovníky).

Tato metoda má řadu výhod. Je rychlá, kvantifikovatelná a je dobrým odrazovým můstkem pro kvalitativní výzkum. Paradoxně je i přes svou extrémní jednoduchost schopna shromáždit v minimálním čase data z velkého vzorku informantů. Může odhalit oblast sdíleného konsenzu, ale zároveň může zachytit i vnitroskupinovou variabilitu, pomůže nám zároveň odhalit tzv. komunitní experty na zkoumanou problematiku. Další výhodou zároveň je, že tato technika nepředpokládá nutnou předchozí expertízu výzkumníka ve zkoumané doméně, hodí se tedy obzvláště do vstupní fáze výzkumu v novém prostředí (Quinlan 2005, s. 3–4).

Výzkum dětské obezity u Latinoameričanů (Clark et al. 2013)

Clark a kol. se ve svém výzkumu dětské obezity u Latinoameričanů zaměřili vedle rozsáhlého výzkumu rovinu jednání také na rovinu konceptuální. V první části výzkumu byli informanti vyzváni, aby vyjmenovali všechny příčiny dětské obezity, které znají. V druhé části pak, aby vyjmenovali všechny formy chování, které naopak dětské obezitě zabraňují. Výzkumníci chtěli prověřit, zda dětská obezita je způsobena odlišnou koncepcí výživy (tedy nedostatečnou znalostí o medicínských technikách prevence obezity) nebo spíše odlišnou praxí. Výsledkem celé studie byl překvapivý soulad mezi emickým a medicínským pojetím příčin a prevence obezity. Zásadní rozdíl tedy netkvěl v konceptuální sféře, ale ve sféře praxe a v definici obezity jako takové.

Musíme mít ale na paměti i řadu úskalí této metody. Ta není vhodná pro všechny typy problémů a občas je pro badatele velmi složité pojmenovat doménu, která jej zajímá tak, aby zadanému úkolu informanti rozuměli. Pokud je použita pouze tato technika a není triangulována technikami jinými, má omezené explanační možnosti. Na druhou stranu v kombinaci s dalšími metodami, jako například s nestrukturovanými rozhovory a pozorováním, může tvořit efektivní nástroj k zorientování se ve studované kultuře.

Metodu volného jmenování se může provádět jak písemně (necháme informanta seznam prvků napsat), tak ústně (je zadán úkol a jmenovaný seznam zapisuje tazatel). Dotazování by vždy mělo být formulováno jako úkol: „Vyjmenujte mi všechny XY (léčivé rostliny, druhy počasí, barev, druhů manioku atd.)“. Odpověď by měla ideálně vyčerpávat informantovu znalost dané domény, tedy měl by vyjmenovat všechny prvky dané domény, které zná, nebo, které je zvyklý používat nebo které považují za součást domény (podle formulace výzkumného problému).

Devon Brewer (2002) nabízí několik technik, kterými můžeme informanty podněcovat v případě, že si již na žádnou položku v doméně nemůže vzpomenout. Prvním způsobem je nespécifické pobízení, sestávající se z otázky typu: „Jaké položky se ještě nacházejí ve skupině XY?“. Dalším způsobem je zpětné procházení seznamu. Pokud vám seznam nepíše samotní informátoři a nevidí ho tak před sebou na papíře, můžeme jim seznam znovu pročit, aby se zorientovali v již vyjmenovaných položkách. Pročítání seznamu může zároveň vyvolat asociace s ještě nejmenovanými položkami. Třetí způsob spočívá v použití jednotlivých položek již zapsaného seznamu jako podnět pro další. Tato metoda (podobně jako předchozí) nastartuje přirozený asociativní proces, který může podporovat další vyjmenovávání. Každou zapsanou položku informantovi přečteme a zeptáme se, které položky v rámci domény jsou této konkrétní položce podobné. Takto můžeme projít celý seznam a průběžně zapisovat položky, které doposud nezazněly.

Výhodou studií kulturních domén je, že teoreticky nevyžadují velké množství informantů ve výzkumném vzorku. Romney a kol. (1986) experimentálně zjišťovali míru získaných dat ve vztahu k velikosti vzorku. Z jejich výzkumu vyplývá, že pokud jsme schopni shromáždit informanty s hlubokou znalostí zkoumané domény, získáme většinu informací o doméně na základě dotazování pouhých čtyř informantů (Romney et al. 1986). Guest a kol. (2006) testovali, po kolika rozhovorech již došlo k saturaci jádrového souboru témat a prvků domény. Tvrdí, že pokud nám jde o sumu vědomostí, na níž se většina zkoumané skupiny shodne (tedy kulturní konsensus) a ne o drobné nuance sledovaného tématu napříč vzorkem, stačí nám pro získání maxima dat jen šest až dvanáct informantů. I přes extrémně nízký počet informantů, který navrhuje Romney a kol. většina studií pracuje pro jistotu s více informanty. Pro volné jmenování se obvykle používá vzorek dvaceti až třiceti informantů.

Seznamy jednotlivých informantů je třeba přepsat v potřebném formátu a importovat je do programu ANTHROPAC a následně analyzovat pomocí nástroje *FreeList*. Výsledkem bude tabulka s vyjádřením četnosti jednotlivých položek. Je nutné mít vždy na paměti, že ne všechny jmenované položky náležejí do kulturní domény, která je sdílená. Seznam sebraných položek domény obvykle obsahuje

centrální soubor položek, které se opakovaly u většiny informantů a poté periferní soubor položek, které byly jmenovány pouze jedním nebo dvěma informanty (Gravlee 1998).

Vzhledem k tomu, že v samotném pojetí kulturní domény je zdůrazňována její sdílenost napříč populací, je nutné tyto položky málo sdílené položky z dalších analýz eliminovat. V ideálním případě se nám v žebříčku položek seřazených podle četnosti objeví jasný zlom mezi položkami sdílenými a individuálními. Také lze v ANTHROPACU vytvořit tzv. *item by item similarity matrix*, což je tabulka, v níž je každá ze jmenovaných položek vztažena ke každé další jmenované. I tato matrice nám může pomoci odhalit jádrovo/periferní zlom (Borgatti a Everett 2000). Jinak je samozřejmě nutné tento zlom arbitrárně vytvořit a velké části málo četných položek se zbavit ještě před další analýzou. Tento arbitrární zlom je vhodné konzultovat i se samotnými informanty, s nimiž můžeme projít sebraný souhrnný seznam položek a ptát se jich, které položky podle nich do domény nenáleží. Dalším důležitým výstupem z programu ANTHROPAC je tzv. Smithův index (*Smith's saliency index*), který nám také pomůže oddělit centrální soubor prvků od periferních. Smithův index má za cíl vyčíslit významnost prvku v souboru. Index zohledňuje fakt, že určitý prvek není jmenován jednotlivými informátory pouze s určitou četností, ale je bráno v potaz i pořadí, v jakém informátor místa sděluje (Gravlee 1998).

Př. Významnost jednotlivých položek v seznamu – symptomy nemocí (Quinlan 2005, s. 8)

<i>Symptomy nemocí</i>	<i>Pořadí/četnost</i>	<i>Významnost (Smithův index)</i>
Zvracení	5/5	1
Tlak	4/5	0.8
Škrábání v krku	3/5	0.6
Bolest	2/5	0.4
Vyvrknutí	1/5	0.2

Volné jmenování můžeme použít ve výzkumu jednorázově ke zmapování jedné domény, nebo můžeme použít metodu postupného volného jmenování (*successive/multiple freelisting*). Postupné volné jmenování je několik kroků jmenování spojených do jednoho rozhovoru. Obvykle nám slouží ke zmapování uspořádání jednotlivých sub-kategorií vyskytujících se v rámci jedné domény a zároveň může mapovat i domény vyskytující se v bezprostřední sémantické blízkosti (Ryan et al. 2000). Scénář rozhovoru za použití postupného volného jmenování může vypadat například takto:

Otázka 1: Čím vším můžeš ty (nebo tvoji vrstevníci) naštvat své rodiče?

Odpověď: ... seznam X, Y, Z ...

Otázka 2: Když uděláš X, jak tě obvykle rodiče potrestají?

Otázka 3: Když uděláš Y, jak tě obvykle rodiče potrestají? atd.

(tento příklad je vypůjčen z výzkumu -Weller et al. 1987)

Výzkum lidového léčitelství v Dominikánské republice (Quinlan 2005)

Marscha Quinlan ve svém etnobotanickém výzkumu používala techniku volného jmenování dvakrát za sebou. Nejprve žádala informanty, aby jí vyjmenovali všechny nemoci, které znají, a potom se ptala na každou nemoc zvlášť a ptala se na lidové přípravky, které používají k jejich léčbě. Souběžně také shromažďovala sociodemografické charakteristiky informantů, aby dále mohla posoudit závislost různé míry znalosti domény na věku, genderu, vzdělání nebo socioekonomickém statusu.

Analýza kulturního konsenzu

Mimo údajů o jednotlivých položkách domény nám technika volného jmenování může prozradit i mnohé o samotném souboru informantů. Tento soubor formalizovaných technik se nazývá „model kulturního konsenzu“ nebo (Romney et al. 1986) „model kulturní kompetence“ (d' Andrade 1995) a mapuje kompetence informantů v rámci znalosti kulturní domény. Weller a Romney (Weller a Romney 1988) se dále zabývali otázkou, kolik informantů potřebujeme, abychom získali validní a reliabilní data ze strukturovaného dotazování. 99% dat o kulturní doméně nám poskytne už deset informantů s průměrným indexem kompetence kulturního konsenzu 0.7, což je velice reálná situace, pokud dobře zvolíme otázku i vzorek. Jak již bylo výše řečeno, studie zaměřené na hledání sdílené sady vědění si zpravidla vystačí s malým počtem informátorů, obzvláště pokud je skupina vybrána podle užze definovaných kritérií.

Velikost vzorku samozřejmě také závisí na obecnosti či konkrétnosti položené otázky. Pokud nás bude zajímat postoj obyvatel vesnice k domácímu prostředí a budeme se ptát na obecnou otázku jako například „Vyjmenujte všechny emoce, které máte spojené s domácím prostředím“, bude variabilita odpovědí větší a bude tedy třeba pro dostatečné pochopení struktury domény pracovat s více informanty. Pokud nás však bude zajímat velmi specializovaný fenomén jako například vnímání nebezpečí českými hloubkovými potápěči, bude nám obvykle stačit informantů méně a už po velmi malém počtu rozhovorů se nám odpovědi začnou opakovat a nebudou přinášet nová data.

Znalost kulturní domény však není neměnná. Pomocí nástrojů programu ANTHROPAC můžeme odhalit osoby, které mají malou znalost sdílené kulturní domény, jakési kulturníoutsidery, ale zároveň i osoby, které mají vysokou znalost sdílené kulturní domény. Tento sdílený model kulturní domény je abstrahovaný na základě sebraných rozhovorů, je tedy zprůměrováním sebraných dat. Hodnota míry znalosti kulturní domény je tedy vysoká u jedinců, kteří nám podají podobnou sumu položek a strukturu domény jako zbytek dotázaných. Člověk, který v dané oblasti disponuje výjimečnými expertními znalostmi, tak může mít nízkou hodnotu sdílené znalosti kulturní domény, pokud všichni ostatní budou obsah domény definovat a jmenovat odlišně.

Toto rozdělení informantů podle míry sdílení ovšem není jednoduché a statické. Jeden a ten samý informant nám může podat různé popisy kulturní domény v závislosti na aktuálním rozpoložení. Například určitá onemocnění nebo konzumace látek ovlivňujících kognitivní procesy (alkohol, THC atd.) mohou výpověď informanta výrazně vychýlit směrem od sdíleného konsenzu.

Vývoj modelu kulturního konsenzu

Cílem analýzy kulturních domén a kulturního konsenzu je pochopení, jak lidé z různých kultur rozdělují přirozený svět na menší jednotky a do jaké míry se na principech tohoto rozdělování shodnou. Tyto snahy se ve společenských vědách objevily už dávno. Základ pro teorii kulturního konsenzu položil už v 18. století osvícenec Nicolas Caritat De Condorcet. Na počátku 20. století se o další rozvoj dvou klíčových základů této teorie postaral například Charles Spearman. Rozvinul uvažování o spolehlivosti a faktorovou analýzu. Teorie kulturního konsenzu se vyvíjela postupným kumulováním a její vznik byl závislý na vývoji matematických vztahů a jiných statistických modelů. Definitivní podobu této teorii dali až A. Kimball Romney, Susan C. Weller a William H. Batchelder (1986). Významný podíl na dnešní podobě tohoto modelu má také W. Penn Handwerker (2002).

Hlavní tezí teorie kulturního konsenzu je, že každá kultura reprodukuje kód, podle kterého její nositelé hodnotí jednotlivé jevy jako sobě podobné nebo nepodobné. Nositelé určité kultury tedy mají sdílený systém pro hodnocení vnímaného světa. Znalost tohoto kódu má každý člen společenství různě hlubokou. V každé kultuře existují myšlenkové koncepty vztahující se k různým sémantickým doménám, jako jsou zvířata, barvy, příbuzenské termíny nebo emoce. Jednotlivé koncepty vytváří to, čemu říkáme sémantická struktura a ta mezi kulturami variuje. Pokud dva lidé jsou nositeli téže kultury, jejich reakce na otázky odráží obecné vědění. Označením "shodná" ale netvrdíme, že budou reagovat identicky.

Každý pozorovatelný konsenzus ve skupině nemusí být nutně konsenzem kulturních znalostí. A. K. Romney rozlišuje natural knowledge a cultural knowledge, mezi nimiž nevede žádná absolutní hranice. Kulturní znalosti vznikají z lidské invence a jsou předávány učením z generace na generaci (Romney et al. 1986, s. 104).

Jak můžeme s daty z volného jmenování dále pracovat?

Ve chvíli, kdy už máme sebraná data z volného jmenování, je na místě provést falsifikaci dat. Je možné se s informanty znovu sejít, nebo vybrat novou kontrolní skupinu, a projít s nimi seznam prvků domény, který jsme po eliminaci periferních prvků ustavili jako jádro domény. Dále se můžeme vydat dvojí cestou. Zaprvé, můžeme pokračovat směrem k dalším kvantifikovatelným metodám mapujícím kulturní doménu (tzv. *proximity methods*, zkoumající podobnost/nepodobnost jednotlivých prvků domény – např. třídění na hromádky, triádové testy, párové srovnávání). Nebo můžeme zaujmout opačnou strategii a můžeme použít data z volného jmenování jenom jako konceptuální mapu a dál pokračovat kvalitativní cestou (nestrukturované rozhovory, zúčastněné pozorování).

Všechny techniky analýzy kulturní domény zároveň umožňují analýzu kulturního konsenzu, která nám opět může posloužit jako zpětná kontrola námi formulovaného úkolu a koherence sledované populace. Kombinace volného jmenování a *proximity methods* je dostatečně popsána v jiných textech (Weller a Romney 1988; Borgatti 1994; Weller 1998, 2007). Zde budeme pozornost věnovat hlavně způsobům, jak zapojit metodu volného jmenování do kvalitativně zaměřeného výzkumného designu.

Jak můžeme metodu volného jmenování zapojit do kvalitativního designu výzkumu

Metoda volného jmenování vám poví „co s čím souvisí“ a je už na výzkumníkovi, aby se pídil „proč“ (Bernard 2000, s. 266).

Ideálním použitím metody volného jmenování je propojení s technikami kvalitativního výzkumu, které nám pomohou pochopit nejen obsah domény, ale zároveň postavení domény ve vztahu k doménám ostatním. Hlubkové rozhovory nám pomohou pochopit různé významy asociované s jednotlivými položkami nebo celými doménami a zúčastněné pozorování nám pak pomůže zaznamenat praktický život domény. Výsledkem takto komplexního výzkumného designu je podrobná znalost, jak lidé uvažují o věcech, jak o nich mluví a jak s věcmi zacházejí.

Nejčastější je zařazením metody volného jmenování v raných částech výzkumného procesu, protože nám v úvodu výzkumu pomůže popsat rozmanité vztahy mezi jednotlivými položkami domény (Ryan et al. 2000). Zařazení na samý začátek ale vyžaduje určitou předchozí znalost mentálních kategorií používaných ve zkoumaném terénu.

Předchozí zkušenost → analýza kulturních domén → hlubkové rozhovory a zúčastněné pozorování.

V rámci jiného přístupu může být metoda volného jmenování zařazena v pozdějších fázích výzkumu. Výzkumník nejprve provádí nestrukturované rozhovory, aby mohl definovat relevantní kognitivní domény, následují techniky mapující domény a naváže opět nestrukturovanými rozhovory, pomocí nichž bude usilovat o pochopení významu a struktury domény.

Nestrukturované rozhovory o doménách → analýza kulturních domén → hlubkové rozhovory o struktuře zkoumaných domén a zúčastněné pozorování.

Výzkum tělesnosti v procesu adopce za použití volného jmenování a jiných metod (Šanderová 2011)

Petra Šanderová (2011) se ve své knize zabývá problematikou adoptovaných dětí. Ptá se, podle jakých kritérií si rodiče vybírají dítě k adopci a jakou roli v tomto komplexním procesu hraje tělesnost dítěte a významy s ní spojené. Metodologie výzkumu se skládala ze čtyř integrálních částí. V první fázi provedla polo-strukturované rozhovory s odborníky, kteří se věnují problematice náhradní rodinné péče. V druhé fázi prováděla zúčastněné pozorování a studium spisových dokumentací na Odboru sociálních věcí. Autorka tedy začala omezeným počtem expertních rozhovorů, které měly přinést úvodní zmapování všech důležitých témat. Následovalo pozorování, které mělo přispět k pochopení kontextu jednotlivých témat. Ve třetí fázi již využívala strukturované formy dotazování. Hlavní použitou metodou bylo párové srovnávání obrázků dětí, ovšem pro přípravu takové sady obrázků ještě použila metody klasifikování (rank order method). Autorce se podařilo relativně rychle najít srozumitelný a významově strohý obrázek dítěte bělošského, černošského, asijského a tělesně postiženého (vycházela z emických kategorií). Problém s hledáním adekvátního obrázku měla v případě dítěte

„romského“. Proto vytipovala sadu obrázků, které nechala souboru 20 informantů klasifikovat podle kritéria, které dítě pro ně nejvíce odpovídá charakteristikám „romství“. Nejvýše hodnocený obrázek použila dále ve výzkumu. Metodu párového srovnávání pak použila v rozhovorech s 49 informanty, kterým předložila deset párů fotografií dětí vygenerovaných programem ANTHROPAC. Informanti dostali za úkol z každého páru vybrat to dítě, které by spíše nebyli ochotni adoptovat. Po skončení třídění byli informanti dotázáni na kritéria jejich výběru. Následovala metoda volného jmenování, kdy informanti byli vyzváni, zda by u každé z pěti kategorií dětí (bělošské, černošské, asijské, „romské“ a tělesně postižené) mohl vyjmenovat všechny charakteristiky, které je v souvislosti s danou kategorií napadnou. Cílem bylo zjistit základní významy a charakteristicky, které informanti připisují daným skupinám. V poslední čtvrté fázi prováděla hloubkové rozhovory s osvojiteli a pěstouny. V rámci tohoto komplexního výzkumu byla metoda volného jmenování použita překvapivě až v druhé části výzkumu. To však bylo záměrem autorky. Rozhovory se 49 informanty tak začala metodou párového srovnávání obrázků, které zkoumá spíše okamžité reakce než rovinu argumentace. Až po tomto praktickém úkolu byli informanti vyzváni, aby formulovali a vysvětlili své motivace. Metoda volného jmenování tedy nebyla odrazovým můstkem, ale prostředkem, kterým si autorka v závěru výzkumu ověřila šíři a jasnost vymezení domén, s nimiž celou dobu pracovala.

Výzkum distribuce významných míst v regionu a za pomoci metody volného jmenování a GIS (Fatková a Zíková 2013, 2014)

Autorský tým z katedry antropologie Západočeské univerzity se během tříletého výzkumu zaměřeného na vztah lidí a krajiny ve dvou obcích Plzeňského kraje (vesnice Bušovice, vyznačující se extenzivním zemědělským užitím krajiny a stabilní obyvatelskou základnou, a vesnice Lesná, která leží v zalesněném pohraničním pásu a vyznačuje se dynamickými proměnami obyvatelstva v posledním půlstoletí). Výzkumníci se snažili uchopit doménu významných míst a jednotlivá místa lokalizovat a zanést do map. Pro zmapování emického osvojení krajiny prostřednictvím jejího pokrytí významnými místy byly zvoleny dva různé přístupy. První přístup je založený na formálním modelu analýzy tzv. sémantických domén. Pro vymezení sémantické domény byla zvolena metoda volného jmenování (freelisting). Cílem bylo zjistit především obsah a rozsah domény a míru konsenzu jednotlivých účastníků mezi sebou.

Informanti byli vyzváni, aby vyjmenovali všechna významná místa v okolí. Takto položené zadání ovšem pro mnoho informantů působilo matoucím dojmem. Ve většině případů tedy muselo dojít k upřesňujícímu rozvedení, jaká místa autory zajímala („místa, kam chodíte rád/a“, „místa, která jsou pro vás osobně nějak významná“, „místa, k nimž se vám váží nějaké vzpomínky“). Podle doporučení Brewer (2002) byla paměť informantů stimulována pomocí rekapitulace vyjmenovaných míst a ukázání míst na schematické mapě, do níž byla místa průběžně zaznamenávána, v případě nejasnosti umístění zanášeli místa do mapy i samotní informanti. Schematická mapa okolí nesloužila k následné analýze, ale ke stimulaci dotazování a usnadnění prostorové orientace informantů. Součástí rozhovoru byl i sběr sociodemografických dat (věk, délka pobytu v lokalitě, zaměstnání, pohlaví apod.). Celkem bylo provedeno 51 hloubkových rozhovorů (27 v lokalitě Bušovice, 24 v lokalitě Lesná).

Metoda volného jmenování byla použita v rámci zhruba hodinového hloubkového polo-strukturovaného rozhovoru, který se zaměřoval na tematické oblasti individuální

konfigurace smyslu krajiny, paměť krajiny/příběh krajiny, vyjednávání smyslu krajiny/ rozhodovací procesy, veřejný a soukromý prostor a jeho vnímání v současnosti i minulosti. Mimo dat ohledně obsahu kulturní domény bylo tedy shromážděno velké množství jiných dat.

Aplikace metody volného jmenování byla ztížena tím, že většina informantů se o jednotlivých místech měla tendence rozpovídat. Bylo nutné tedy hovor neustále zpět stáčet k úkolu volného jmenování a zároveň co nejméně zasahovat do asociativního procesu. Dotazování prováděli výzkumníci zpravidla ve dvojici. Jeden interagoval s informantem a pracoval s mapou, druhý zapisoval jmenovaný seznam. V případech, kdy se seznam nepodařilo srozumitelně a úplně zaznamenat během rozhovoru, byl abstrahován nebo finalizován z přepisu rozhovoru dodatečně.

Všechny zaznamenané seznamy byly následně syntetizovány s pomocí programu Anthropac 4.0 (Borgatti 1996). Výsledkem byl vytvořený seznam míst seřazených podle jejich významnosti (Smithův index). Protože jednotlivé prvky domény odkazovaly k prostorovým atributům, mohla se výsledná formalizovaná data lokalizovat (mj. za pomoci GPS), vizualizovat v prostředí ArcMap 10 a dále s nimi pracovat, přičemž bez využití formalizovaného způsobu získání dat by byla tato část analýzy neproveditelná. Jednotlivé prvky (významná místa) byly v mapě zobrazeny na základě četnosti (mimo hodnotu 1), významnosti (tzv. Smithův index), i s rozlišením jednotlivých atributů u informátorů (např. muže, ženy). Výsledkem této syntézy byl soubor významných míst charakterizovaný konsenzuální shodou jednotlivých informantů.

Druhým přístupem použitým ve výzkumu byl přístup interpretační, kdy o formálně vymezené sémantické doměně významných míst bylo uvažováno za pomoci dat získaných méně formálními postupy, zejména pak výše zmíněnými polo-strukturovanými rozhovory, neformálními rozhovory a komentovanými vycházkami s obyvateli lokalit. V jednotlivých studiích tak bylo analyzováno, jakým způsobem jedinci konceptualizují okolní krajinu v závislosti na atributech informátorů (např. genderu) (Fatková a Zíková 2014), či jakou roli ve vztahování se k okolní krajině hraje konfese studované populace (Bušovice – většinově bez vyzvání, Lesná – většinově pravoslavi) a jakým způsobem jsou jednotlivá místa v krajině pojmenována a přejmenována v rámci procesu střetávání různých diskurzů (např. poválečná eliminace německých toponym) (Fatková a Zíková 2013). V představeném výzkumu tedy metoda volného jmenování pomohla vytyčit konceptuální pole, na němž poté výzkumníci používali různé neformalizované metody získávání dat.

Základní zásady pro použití volného jmenování

Metoda volného jmenování v jednotlivých krocích:

Příprava

1. Předem musíte promyslet, jaké domény budete chtít definovat a dále prozkoumat. Vždy myslíte na to, že tento výběr by neměl být samoučelný, ale měl by se vztahovat v problému, který jste si předsevzali zkoumat.
2. Zformulujte si zadání a vyzkoušejte je na někom, abyste ověřili, že informant vám skutečně jmenuje položky domény, kterou potřebujete definovat. Zadání musí být srozumitelné, to znamená, že informant musí bez většího váhání vědět, na co se ho ptáte. Pokud je téma vašeho výzkumu problematické a nelze zadání úplně jednoduše zformulovat, připravte si zadání ve formě několika vět a ty použijte pokud možno ve shodném pořadí při upřesňování zadání.
3. Promyslete, s jakým výzkumným vzorkem budete pracovat. Ačkoliv je v mnoha textech zdůrazňována možnost pracovat jen s malým vzorkem, promyslete, zda nebudete chtít vzorek v následné analýze ještě dále dělit (např. srovnávat různé kategorie osob – muži/ženy, starší/mladší generace apod.). Proto také dbejte na to, abyste ve vzorku měli zastoupeny všechny důležité kategorie ze studované populace (zohledněte hlavně kritéria genderu, vzdělání, věku apod.)

Vedení rozhovoru

1. Rozhovor lze začít nebo zakončit sběrem demografických dat (gender, věk, vzdělání, povolání ... cokoliv, co je smysluplné ve vztahu k vaší výzkumné otázce).
2. Během samotného jmenování zasahujte co nejméně, ale na druhou stranu regulujte tok řeči, pokud by se informant chtěl rozpovídat mimo rámec jmenování. Dejte informantům čas na přemýšlení.
3. Přestože informant vyjmenoval seznam položek, zkuste ještě prověřit, zda by si ještě na některou nevzpomněl (Viz techniky pro maximalizaci jmenovaného seznamu podle Brewer)
4. Pokud vám některá z vyjmenovaných položek není jasná, například pokud jste se s daným slovem v daném kontextu nesetkali, zeptejte se informanta po ukončení vyjmenovávání na vysvětlení (co daná položka znamená a proč je zařazena do seznamu).
5. Zapisujte si poznámky o okolnostech během sběru dat (kde jste rozhovor prováděli, jaká tam vládla atmosféra, v jakém rozpoložení byl informant apod.).
6. Pokud to terén dovoluje, vždy navažte metodami sběru subtilnějších kvalitativních dat (hloubkové rozhovory, zúčastněné pozorování). Nasbírejte dostatek dat, které vám pomohou pochopit široký kontext zkoumané domény.

Analýza

1. Přepište sebrané seznamy do textového souboru podle návodu v ANTHROPAC manuálu (Borgatti 1996) tak, aby s nimi program uměl pracovat. Formát vypadá tak, že jméno informanta označíte křížkem a pod jeho jméno rovnou začnete přepisovat seznam, který vyjmenoval. Další informant bude v textovém souboru oddělen opět křížkem.
2. Už během přepisování se snažte standardizovat slova v seznamu, protože v následné analýze nelze pracovat s různými formulacemi jednoho konceptu. Například, když se ptáte na doménu „zdravý životní styl“ a informanti budou uvádět formulace jako „sportovat“, „cvičit“, „hýbat se“, „mít dostatek pohybu“ apod., musíte zvážit, zda se dané formulace nevztahují k jedinému konceptu. Pokud usoudíte, že ano, zvolte jednotnou formulaci pro všechny výskyty tohoto konceptu.
3. Importujte data do ANTHROPACU a proveďte FreeList analýzu (Data → Import → FreeList). ANTHROPAC vám vytvoří soubor s výsledky (*output.log*). V souboru najdete informace o jednotlivých položkách v seznamu (četnost výskytu ve vzorku, procentuální vyjádření četnosti, průměrné pořadí a index významnosti – Smithův index)
4. Pokud jste se rozhodli metodu volného jmenování rozšířit ještě o další metody analýzy sémantické domény (pile sort, triádový test), můžete pokračovat analýzou kulturního konsenzu (tools → consensus).

Techniky podněcující informanta k maximalizaci jmenovaného seznamu (Brewer 2002)

1) Nespecifické pobízení (př. Jaké položky se ještě nacházejí v doméně exotické ovoce?).

2) Zpětné procházení seznamu.

3) Užití vyjmenovaných slov jako podnět pro další (Př. Řikal/a jste mango, napadnou vás ještě jiné podobné plody v doméně exotické ovoce?).

V dalším díle Brewer a kol. (Brewer et al. 2002) přidává ještě další 2 podobné techniky.

4) Redundantní dotazování (to znamená, že se zeptáme informanta znovu jinými slovy).

5) Abecední podnět (procházíte abecedu a zkoušíte, zda si informant nevzpomene na položku náležející do dané domény, která by začínala na dané písmeno – např. Napadne vás nějaké exotické ovoce, které začíná na „C“?).

Jaké mohou nastat potíže při volném jmenování?

Předpokladem volného jmenování je dostatečná obeznámenost s kontextem a dostatečná jazyková vybavenost výzkumníka, pokud provádíme výzkum v zahraničí. I v případě, že velmi dobře ovládáme jazyk zkoumané populace, je třeba mít na paměti, že jedno slovo často označuje více věcí (např. přenesené významy slova) nebo se může jednat o dvě shodně znějící slova (tzv. homonyma). Pro pochopení kulturní domény je třeba mít dostatečnou znalost variability významů slov a výrazů, které jsou obsahem domény.

Ačkoliv nám následná analýza poskytne kvantitativní data o četnostech a významnosti, je vždy potřeba doplnit tuto metodu ještě dalšími (ať už by se jednalo o další metody kognitivní antropologie – tzv. *proximity methods*, nebo o metody vlastní spíše kvalitativnímu přístupu). Jinými slovy, metoda volného jmenování a její následná analýza nám odpoví na otázku „co“ a „kolik“, ale neodpoví nám na otázku „proč“. Ačkoliv nám k odpovědi na otázku „proč“ může metoda volného jmenování velmi napomoci, sama o sobě má velmi omezené použití.

Specifická sada potíží vzniká ve chvíli, kdy se informantů ptáme na doménu, která není aktivní kategorií jejich každodenního uvažování. Jako například ve výzkumu významných míst byli informanti dotazováni na soubor jevů, o kterých nebyli zvyklí uvažovat jako o souboru. Místa v okolní krajině znali, ale nebyli zvyklí je jmenovat ve formě seznamu. Na prvním místě v seznamu tedy informanti vyjmenovali relativně jednotný soubor těch nejdůležitějších míst a poté v myšlenkách prostorově procházeli krajinu (nebo představovaný schematický obraz - mapu krajiny) a jmenovali místa, kterými je prostor zaplněn, a to ne z hlediska jejich důležitosti ve vztahu k ostatním, ale z hlediska jejich polohy v prostoru. Právě takovéto postřehy lze zachytit, pokud si píšeme poznámky o průběhu dotazování a lze je pak zohlednit v následné analýze.

Slovníček pojmů

Freelisting

Technika strukturovaného dotazování, jejíž cílem je získat systematická data o rozsahu, obsahu a struktuře kulturní domény (v praxi zadání této techniky může znít: vyjmenujte mi všechny položky v kategorii XY, které znáte)

Kulturní nebo sémantická doména

Organizovaná skupina slov, konceptů a vět, které referují k jedné jediné konceptuální sféře (jednotlivými doménami mohou být barvy, zvířata, příbuzenské termíny, emoce, místa a jiné), znalost kulturní nebo sémantické domény je mezi lidmi sdílená, pomocí programu ANTHROPAC můžeme dokonce měřit, do jaké míry jednotlivci sdílí ideální konsenzuální model kulturní domény

Smithův index (index významnosti)

Je index, který zohledňuje fakt, že určité místo není jmenováno jednotlivými informátory pouze s určitou četností, ale je bráno v potaz i pořadí, v jakém informátor místa sděluje, na základě četnosti a pořadí anticipujeme významnost daného prvku v doméně

Pile sorting

Je technika strukturovaného dotazování, jejíž cílem je získat hlubší vhled do principů struktury kulturní domény, informanti jsou vyzváni, aby podle svých sémantických kritérií rozdělili soubor karet se slovy, obrázky, větami (v praxi zadání této techniky může znít: Rozdělte soubor karet do skupin podle toho, jak si myslíte, že patří k sobě), v následující analýze je zohledňována četnost, s kterou se jednotlivé položky vyskytnou spolu ve stejné skupině

Triádové testy

Je technika strukturovaného dotazování, jejíž cílem získat hlubší vhled do principů struktury kulturní domény, informanti jsou vyzváni, aby z připravených trojic položek vždy škrtnli jednu, která se podle nich do skupiny nehodí (v praxi zadání této techniky může znít: „vyberte ze trojice jen dva členy, které myslíte, že k sobě patří“), opět je zde pozornost věnována četnosti, s jakou se jednotlivé položky vyskytnou spolu ve dvojici

Multidimenzionální škálování

Je soubor metod, který nám umožňují nalézt vztahy mezi entitami tím, že převádějí tyto vztahy na geometrickou reprezentaci, jednotlivé koncepty, slova nebo věty v rámci domény jsou vztaženy k sobě navzájem (tyto vztahy jsou vyjádřeny v tzv. proximity matrix) a tyto vztahy jsou pak vizualizovány v podobě grafu, kde blízkost a vzdálenost v 2D prostoru odkazuje k blízkosti a vzdálenosti konceptuální

Model kulturního konsenzu

Je soubor formálních analytických metod, kterým je testována kompetence informantů v rámci znalosti kulturní domény

Faktorová analýza (v rámci modelu kulturního konsenzu)

Faktorová analýza v programu ANTHROPAC měří míru sdílení znalosti kulturního konsenzu jednotlivými informanty, tato míra je vyjádřena hodnotami 0-1. Pomocí této techniky můžeme prověřit, zda je nám zkoumaný vzorek i doména koherentní. Informantovy příliš nízké hodnoty ve faktorové analýze nás mohou upozornit, že může jít o osobu mimo sociální sdílení daného kulturního konsenzu.

Doporučené zdroje

Základní metodologické příručky popisující metodu volného jmenování:

Weller, SC.; Romney, AK. (eds.). (1988). *Systematic data collection* (Vol. 10). Sage.
Bernard, HR. 2011. *Research methods in anthropology*. Rowman Altamira.
Bernard, HR. 2013. *Social research methods: Qualitative and quantitative approaches*. Sage.

Texty s praktickými příklady použití metody volného jmenování:

Gravlee, L. 1998. The Uses and Limitations of Free Listing in Ethnographic Research. *Research Methods in Cognitive Anthropology*, Gainesville: Dept. of Anthropology, University of Florida. <http://gravlee.org/ang6930/freelists.htm>.

Podrobné návody o používání ANTHROPACU krok za krokem

<http://bierdoctor.com/downloads/EmileeLabBook.pdf>

Borgatti, SP. 1996a. *Anthropac 4.0. Methods Guide*. Natick: Analytic Technologies.
Borgatti, SP. 1996b. *Anthropac 4.0. User's Guide*. Natick: Analytic Technologies.

Texty o elicitáčnických technikách, maximalizujících počet položek v seznamu:

Brewer, DD.; Garrett, SB.; Rinaldi, G. 2002. Free-listed items are effective cues for eliciting additional items in semantic domain. *Applied Cognitive Psychology*. 16: 343-58.
Brewer, DD. 2002. Supplementary Interviewing Techniques to Maximize Output in Free Listing Tasks. *Field Methods*, 14:108.

Literatura

- BERNARD, H. R. (2000): *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*. Sage Publications, Newbury Park, CA.
- BORGATTI, S. P. (1994): Cultural domain analysis. *Journal of Quantitative Anthropology*, 4, č. 4, s. 261–278.
- BORGATTI, S. P. (1996): *ANTHROPAC 4.0 Methods Guide*. Analytic Technologies, Natick.
- BORGATTI, S. P. a EVERETT, M. G. (2000): Models of core/periphery structures. *Social networks*, 21, č. 4, s. 375–395.
- BREWER, D. D. et al. (2002): Free-listed items are effective cues for eliciting additional items in semantic domains. *Applied Cognitive Psychology*, 16, č. 3, s. 343–358.
- BREWER, D. D. (2002): Supplementary interviewing techniques to maximize output in free listing tasks. *Field Methods*, 14, č. 1, s. 108–118.
- CLARK, L. et al. (2013): Cultural aspects of Lation early childhood obesity. In: Beck, C. T. (ed.): *Routledge International Handbook of Qualitative Nursing Research*. Routledge, New York, s. 103–118.
- D' ANDRADE, R. G. (1995): *The development of cognitive anthropology*. Cambridge University Press.
- FATKOVÁ, G. a ZÍKOVÁ, T. (2013): Tenkrát na „čáře“: lidé, věci a čas vepsaní do pohraniční krajiny: případ západočeské obce Lesná. Tenkrát na západě (Čech). Kapitoly z dějin kultury a každodennosti Plzně a Plzeňského kraje. Vydavatelství ZČU, Plzeň.
- FATKOVÁ, G. a ZÍKOVÁ, T. (2014): Lokální identita a paměť krajiny: významné krajinné komponenty v perspektivě aktérů. *Národopisná revue*, 24, č. 3, s. 36–49.
- GLASER, B. a STRAUSS, A. L. (1967): *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Aldine Transaction, Chicago, 271 s.
- GRAVLEE, C. C. (1998): *The Uses and Limitations of Free Listing in Ethnographic Research*.
- GUEST, G. et al. (2006): How Many Interviews Are Enough?: An Experiment with Data Saturation and Variability. *Field Methods*, 18, č. 1, s. 59–82.
- QUINLAN, M. (2005): Considerations for Collecting Freelists in the Field: Examples from Ethobotany. *Field Methods*, 17, č. 3, s. 219–234.
- ROMNEY, A. K. et al. (1986): Culture as consensus: A theory of culture and informant accuracy. *American anthropologist*, 88, č. 2, s. 313–338.

- RYAN, G. W. et al. (2000): Successive free listing: Using multiple free lists to generate explanatory models. *Field Methods*, 12, č. 2, s. 83–107.
- STRAUSS, A. L. a CORBIN, J. M. (1999): *Základy kvalitativního výzkumu: Postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Sdružení Podané ruce, Albert, Brno, Boskovice, 196 s.
- ŠANDEROVÁ, P. (2011): *Tělesnost jako významný faktor procesu adopce*. Sociologické nakladatelství (SLON), Praha.
- WELLER, S. C. et al. (1987): The myth of a sub-culture of corporal punishment. *Human Organization*, 46, č. 1, s. 39–47.
- WELLER, S. C. (1998): Structured interviewing and questionnaire construction. In: Bernard, R. H. (ed.): *Handbook of methods in cultural anthropology*. Alta-Mira Press, Walnut Creek CA, s. 365–409.
- WELLER, S. C. (2007): Cultural consensus theory: Applications and frequently asked questions. *Field methods*, 19, č. 4, s. 339–368.
- WELLER, S. C. a ROMNEY, A. K. (1988): *Systematic Data Collection*. Sage Publications, Inc, New York, 96 s.

ANALÝZA SOCIÁLNÍCH SÍTÍ

(Laco Toušek)

Úvod

Analýza sociálních sítí (*social network analysis*, zkratkou *SNA*) je interdisciplinární přístup ke studiu sociální struktury, který leží na pomezí mezi metateorií a analytickým nástrojem interpretace a vizualizace dat. Od ostatních exaktních a systematických přístupů k vytváření a analýze dat, např. klasického kvantitativního šetření, se liší především tím, že neklade důraz na **atribuční data**, ale na **data relační**, tj. na vztahy mezi jednotlivými aktéry (či jinými jednotkami analýzy) v rámci sociální struktury. Jinými slovy řečeno, pokud chápeme sociální strukturu v intencích A. R. Radcliffe-Browna (1940, s. 2) jako síť vztahů, tak cílem SNA není měření individuálních charakteristik (věk, příjem, politické preference apod.) a vzájemných korelací mezi nimi, ale samotná povaha vztahů, jež mezi sebou aktéři navazují a které tvoří sociální síť. Analýza sociálních sítí je v dnešní době koherentní subdisciplínou, k níž existuje nepřehledné množství literatury a celá řada softwarových aplikací pro organizaci, měření a vizualizaci relačních dat. V této kapitole krátce nastíním genealogii tohoto přístupu a následně představím základní postupy vytváření a analýzy relačních dat. Na omezeném prostoru, který je pro jednotlivé kapitoly v této učebnici vymezen, nemohu pochopitelně zdaleka obsáhnout vše, proto je na konci uveden přehled základní literatury.

Vývoj analýzy sociálních sítí

Podle Lintona Freemana (2004, s. 11) lze první explicitní zmínku o strukturálním pohledu na sociální život nalézt v díle zakladatele sociologie Augusta Comta, který nahlížel na jednotlivé části sociálního systému jako na propojené a vzájemně se ovlivňující složky, čímž vymezoval společnost v strukturálních termínech a perspektivě, stejně tak jako analýza sociálních sítí v dnešní době. Obdobnou strukturální pozici zastávali i Ferdinand Tönnies, Émile Durkheim a zejména George Simmel, který konstatoval, že „společnost existuje tam, kde určitý počet individuí vstupuje ve vzájemnou interakci“ (Simmel 1971, s. 23) a předmětem zájmu vědy, která společnost studuje, „musí být výlučně zkoumání těchto interakcí, těchto druhů a forem sociace“ (Simmel 1971, s. 25).

Za prvního představitele „prehistorického“ období analýzy sociálních sítí je některými autory považován rakousko-americký psychiatr Jacob Levy Moreno (srov. Borgatti et al. 2009; Freeman 2004; Prell 2012). Ten začátkem 30. let 20. sto-

letí prováděl společně se svojí kolegyní Hellen Jenningsovou dlouholetý výzkum v internátní škole *Hudson School* ve státě New York, kde se v té době významně rozšířily útesy chovaneček. Moreno zastával názor, že za útesy nestojí ani tak individuální faktory a motivace jednotlivých dívek, ale jejich vzájemné sociální vazby, skrze které se šíří sociální vlivy a myšlenky. Za využití tzv. sociometrie, založené na měření a grafickém znázornění (**sociogramy**) emocionálních vztahů mezi členy/členkami sociální skupiny dospěl k závěru, že ačkoli si dívky nemusely být vědomy vlastní pozice v rámci sociální sítě, tak právě jejich strukturální pozice determinovala, zda u nich dojde k útěku či nikoli (Moreno a Jennings 1934).

Moreno považoval sociometrii, jejíž základy formuloval již ve svých předchozích výzkumech a publikacích před emigrací do USA, za vědecký přístup, který pracuje se „sociálními atomy“ a vlastními zákony „sociální gravitace“. V jeho pojetí tedy rezonovala jak Comteho představa „sociální fyziky“, tak Durkheimův pohled na společnost jako na biologický systém skládající se ze vzájemně propojených částí. V obou případech jde o názor, který sociální pravidelnosti odvozuje nikoli od individuálních intencí, ale od sociální struktury, ve které se lidé nacházejí.

Sociometrie, Morenem též nazývaná jako „psychologická geografie“ (Carrington 2014, s. 38), pracovala explicitně s termínem „sítě“ a grafickým zobrazením sociálních vztahů. Je tedy otázkou, zda ji lze považovat za analýzu sociálních sítí. Podle Freemana (2004, s. 41–42) nelze, neboť modelování sociogramů nemělo žádné matematické základy. Jednalo se o čistě arbitrární grafické znázornění, stejně tak jak je tomu i u genealogické metody (srov. kapitulu 3). Částečné matematické základy sociometrii dodal Paul Lazarsfeld vypracováním matematického modelu pravděpodobnosti výběru určitého jedince jiným jedincem na základě jeho pozice v rámci sociální sítě (Proctor 2013, s. 302–303).

Moreno se stal ve 30. letech 20. století prominentní osobou ve vědeckých kruzích a sociometrie „módním“ přístupem. V jím založeném časopise *Sociometry* publikovala řada významných osobností, z antropologů např. Franz Boas, Margaret Meadová či George P. Murdock. Nicméně po druhé světové válce se od Morena vědecká komunita začala odvracet, protože začal převažovat problematický charakter jeho osobnosti a nevychoval si žádné pokračovatele, kteří by jeho práci dále rozvíjeli. V důsledku tak sociometrie i přes společné znaky neměla přímý vliv na další rozvoj analýzy sociálních sítí (Freeman 2004, s. 40–42). K jejímu rozpadu došlo až na půdě tzv. manchesterské školy, která se soustředila kolem britského sociálního antropologa Maxe Gluckmana a jeho žáků.

Budiž paradoxem, že silně matematizovaný a systematický přístup, kterým analýza sociálních sítí v dnešní době je, etablovali v sociálních vědách právě sociální antropologové, jejichž doménou je tradičně spíše kvalitativní etnografický výzkum. Jejich zájem o analýzu sociálních sítí souvisel s rozvojem urbánní antropologie, resp. studií industrializace, urbanizace a migrace v jihovýchodní Africe v rámci činnosti Rhodesova-Livingstonova institutu, jehož zakladatelem byl Godfrey Wilson a následně jej řídil zmiňovaný Max Gluckman, pozdější zakladatel katedry antropologie na univerzitě v Manchesteru. Změna prostředí, ve kterém se antropologové pohybovali, a sociální změna, kterou studovali, přinesla i inovaci metodologie a analytických konceptů. V urbánním prostředí, potažmo komplexních společnostech obecně, už nebylo možné spoléhat se na „přirozené“ sociální hranice

studovaného prostředí, neboť to již nebylo tvořeno malými lokálními komunitami, ale velkými komplexními jednotkami. Ty lze stěží uchopit a studovat jako celkový sociální systém (Hannerz 1980, s. 172). Proto se začaly objevovat koncepty jako *sociální pole*, *etnicita*, *dtribalizace*, *action-set* a metodologické přístupy v podobě situační analýzy nebo případové studie.

Vysvětlení, které by se odvolávalo pouze na posun od rurálního prostředí k urbánnímu, není, jak se shoduje Ulf Hannerz i Alvin Wolfe (Wolfe 1979; Hannerz 1980), plně dostačující. Je třeba hledat širší souvislosti a zodpovědět i otázku, proč se analýza sociálních sítí nerozvinula v urbánních studiích, zejména v rámci chicagské školy. Wolfe (1979) jmenuje čtyři rámcové důvody: (i) trendy v oblasti teorie, (ii) etnografickou zkušenost, (iii) využití matematických postupů a (iv) elektronické zpracování dat. Tehdejší trend v oblasti teorie byl jasný: posun od studia institucí v kontextu klasického strukturálního funkcionalismu ke studiu vztahů aktérů a jejich adaptivního chování, ke kterému může docházet v rámci, ale i vně institucionální struktury a které je procesuální (Wolfe 1979; Hannerz 1980, s. 173). Tento trend anticipoval již strukturální funkcionalista Raymond Firth (1951) rozlišením konceptů *sociální struktury* a *sociální organizace*. Sociální strukturu chápal jako relativně neměnnou a normativní formu sociálního uspořádání, kdežto sociální organizaci jako dynamický a konkrétní způsob jeho projevu. Později byla tato tendence umocněna obratem k teoriím sociální směny.

Etnografická zkušenost sehrála v rozvoji analýzy sociálních sítí nezbytnou roli. Antropologové z manchesterské školy prodělali (až na výjimky) klasický terénní výzkum společností, jejichž základním organizačním principem bylo příbuzensví a základní antropologickou metodou jejich výzkumu genealogie (srov. kapitola 3). V antropologii díky tomu existuje dlouhodobá praxe záznamu sociálních vazeb, jejich grafická vizualizace a teoretická interpretace. Za pozornost stojí, že i Claude Lévi-Strauss dospěl spolu s matematikem André Weilem (1969) na základě analýzy příbuzenských struktur k algebraickému modelu příbuzenství, který lze v určitých ohledech označit za analýzu sociálních sítí (Freeman 2004, s. 77–81), a to bez znalosti textů, které by s tímto přístupem koketovaly. Při etnografickém výzkumu urbánní společnosti, ve které přestávají hrát příbuzenské vazby dominantní roli, bylo logické tento přístup nahradit takovým, který by bral v úvahu i jiné typy vazeb. Obdobnou etnografickou zkušenost představitelé urbánní sociologie postrádali.

Výjimkou potvrzující pravidlo byl W. Lloyd Warner. Byť je v dějinách sociologie skloňován jako průkopník studia sociální stratifikace v USA, jednalo se o žáka Radcliffe-Browna a spolupracovníka Bronislawa Malinowského či Roberta Lowieho. Warner absolvoval dvouletý iniciační terénní výzkum v Austrálii, při kterém se zaměřil na studium příbuzenství (Warner 1937). Po návratu se snažil aplikovat etnografické metody na studium průmyslové společnosti a realizoval rozsáhlé výzkumné projekty *Yankee City* a *Deep South*, zaměřující se primárně na výzkum sociální stratifikace v kontextu mezosociálních sítí a etnorasové segregace, na základě nichž vydal řadu publikací (Warner 1937, 1941, 1959; Warner a Lunt 1942; Warner a Srole 1949; Warner a Lunt 1941). Při těchto výzkumech využil některé prvky analýzy sociálních sítí v podobě grafické vizualizace sociálních interakcí a organizování dat formou **incidenčních matic** a **matic sousednosti** (viz dále a Slovníček pojmů). Jednalo se však o pokusy postrádající (stejně jako

u Morena) metodologické a konceptuální ukotvení v teorii grafů. Zakladatelské období analýzy sociálních sítí je proto nutné posunout až do 50. let minulého století.

První použití konceptu sociální sítě v současném významu je tradičně připisováno (srov. Prell 2012, s. 34; Scott 2012, s. 31; Wasserman a Faust 1994, s. 10; McCarty a Molina 2014, s. 631) britskému sociálnímu antropologovi Johnu A. Barnesovi, který v roce 1954 publikoval článek *Class and Committees in a Norwegian Island Parish*, v němž shrnul výsledky svého výzkumu v Bremnes, bývalé malé samosprávné jednotce v Norsku. Zdejší sociální strukturu Barnes analyticky rozčlenil do tří vzájemně oddělených sociálních polí. Prvním z nich je teritoriální pole vyznačující se stabilní strukturou a hierarchickým uspořádáním, rozpínajícím se od jednotlivých domácností až po celou Bremnenskou oblast. Druhé sociální pole tvoří průmysl, konkrétně rybolov a v menší míře i zemědělství, organizovaný na základě vnitřní závislosti jeho dílčích částí, spíše než centralizovaně a hierarchicky. Toto sociální pole se též vyznačuje relativní stabilitou, avšak na rozdíl od předchozího, se mohou jeho jednotky čas o času měnit, aniž by se měnila jeho celková struktura. Třetí, sociální pole je pak dle Barneseho tvořeno vztahy mezi příbuznými, přáteli a známými. Oproti dvěma předchozím je naopak relativně dynamické a nemá pevné hranice. Právě na něj aplikuje pojem sítě, který dle vlastních slov (1969, s. 52) přebíral od Meyera Fortesa z jeho knihy *The Web of Kinship* (1949) a vymezuje jej následovně:

Moje představa je ta, že se jedná o soubor bodů, z nichž některé jsou spojeny přímkami. Tyto body jsou lidé, někdy skupiny, a přímkami znázorňují to, kteří lidé jsou v interakci s kterými. Můžeme samozřejmě předpokládat, že sociální život jako celek tvoří síť tohoto typu. Nicméně pro naše účely chci brát v potaz, zhruba řečeno, pouze část této celkové sítě, jenž nám zůstane poté, co odstraníme uskupení a řetězce interakcí, které spadají výhradně do teritoriálního a průmyslového systému. (Barnes 1954, s. 237)

Ačkoli je Barnesovi připisováno autorství analytického konceptu sociální sítě, je třeba kriticky přiznat, že jeho raný text nic dalšího a zásadního k rozvoji analýzy sociálních sítí nepřinesl, vyjma implicitního uvažování o hustotě sítí. Spíše posloužil jako inspirace a odrazový můstek pro další studie, a to jak jeho samotného (1969, 1972), tak ostatních antropologů a sociologů spojených s manchesterskou školou (srov. Hannerz 1980, s. 165). Jednou z nich byla i Elizabeth Bottová, která aplikovala koncept sítě při výzkumu genderových rolí mezi manželskými páry v Londýně (1955, 1971). Při interpretaci použila koncept **hustoty** sítě (v její terminologii „propojenost“) a poukázala na fakt, že míra segregace genderových rolí mezi manželi se mění spolu s hustotou jejich rodinné sítě (Bott 1955, s. 349). Hustota, základní koncept měření sociálních sítí (viz dále), následně matematicky formalizoval Barnes (1969).

Hlavní rozmach analýzy sociálních sítí nastává koncem 60. let minulého století, resp. začátkem 70. let. V roce 1976 čítala bibliografie na téma „sociálních sítí“ celkem 1 500 záznamů (Freeman 1976), z nichž jen malý zlomek vznikl před rokem 1965 (srov. Wolfe 1979). Klíčovým byl rok 1969, kdy vyšel přelomový sborník

Social Networks in Urban Situations, jehož editorem byl Clyde Mitchell (1969a). Mitchell pocházel stejně jako Max Gluckman z Jižní Afriky, byl jeho spolupracovníkem na *Rhodes-Livingstone Institute* a později ho následoval na Manchesterskou univerzitu. Byl to právě on, kdo díky své zálibě v matematice formalizoval analýzu sociálních sítí a dal jí pevné základy stojící na teorii grafů (viz Mitchell 1969b). V 70. letech 20. století se stal jedním ze zakladatelů asociace *International Network for Social Network Analysis* a časopisu *Connections*.

Po uvedeném sborníku následovalo monotematické číslo *Canadian Review of Sociology and Anthropology* (Aronson 1970), učebnicový text Barnese (1972), sborník *Network Analysis: Studies in Human Interaction* (Boissevain a Mitchell 1973), přehledová stať Mitchella v *Annual Review of Anthropology* (1974), monografie od Jeremyho Boissevaina (1974) a taktéž jeho přehledová stať v *Current Anthropology* (1979). Záhy však zájem o analýzu sociálních sítí v antropologii překvapivě povadl a oště převzali sociologové soustřeďující se kolem Harrisona C. Whitea na Harvardské univerzitě, který vychoval řadu předních představitelů tohoto přístupu.

Důvody, proč analýza sociálních sítí nezískala v antropologii větší popularitu a začali se v ní profilovat představitelé jiných disciplín, jsou nasnadě. Míra standardizace a matematické formalizace dosáhla záhy takové úrovně, že přerostla běžné znalosti a potřeby antropologů v rámci etnografického výzkumu. Jinými slovy řečeno, pionýři manchesterské školy používali analýzu sociálních sítí jako součást terénního výzkumu, vystačili si s jednoduchými koncepty měření, k zpracování omezeného množství dat získaných (většinou) na základě zúčastněného pozorování nepotřebovali počítače a při jejich interpretaci používali etnografickou imaginaci. Nastupující generace sociologů učinila z analýzy sociálních sítí kabinetní abstraktně empirickou disciplínu, používající relační data z dotazníkových šetření nebo sekundárních zdrojů, které jsou podrobovány složitým způsobům měření, jejichž sofistikovanost je mnohdy důležitější než samotné výsledky. Tento trend byl umocněn koncem 90. let minulého století, kdy se síťovému přístupu začali věnovat fyzici, matematici a kybernetici, kteří na stránkách prestižních časopisů hovořili o objevu „nové vědy o sítích“ (viz Barabási a Bonabeau 2003; Barabási a Frangos 2014; Watts 2004).

Relační data

Jak bylo řečeno výše, spíše než **atribuční data**, stojí v centru pozornosti síťované analýzy **data relační**. **Atribučními daty** se rozumí různé individuální kvality jedinců či skupin, které coby proměnné (izolovaně a redukovane) kvantifikujeme a analyzujeme prostřednictvím statistických postupů. Za data tohoto typu můžeme označit např. sociodemografické charakteristiky jedinců (věk, gender, příjem apod.) či jejich postoje a názory (např. politické preference) získané na základě otázek v dotazníku a vyjádřené čísly. Tyto individuální charakteristiky jsou v kvantitativně orientovaném přístupu k analýze sociální struktury analyzovány coby proměnné, mezi kterými může existovat vztah (např. vliv příjmu na politické preference) a slouží k vysvětlování sociálních jevů, resp. k ověřování hypotéz. Pro-

blém takového přístupu je, že ať hledáme vztahy mezi dvěma či více proměnnými, tak jsou tyto proměnné, resp. jejich nositelé, nahlíženi izolovaně, bez kontextu a vztahů, které mohou mít s ostatními aktéry sociální struktury. Naopak **relační data** plynou ze vztahů (či jejich absence), které mezi sebou mají sociální aktéři nebo jiné jednotky analýzy⁸ (Scott 2000, s. 2–3). Stručně řečeno, analýza sociálních sítí je, na rozdíl od „klasických“ kvantitativních přístupů, skutečnou analýzou sociální struktury (srov. Wellman 1988, 1983).

V terminologii analýzy sociálních sítí jsou **vztahy** (relace) označovány jako **vazby** (*ties*) či **hrany** (*edges*) a jednotky analýzy jako **uzly** (*nodes*) nebo též **vrcholy** (*vertices*). Tyto vazby nejsou, na rozdíl od **atribučních dat**, individuální kvalitou či „vlastnictvím“ jednotlivců, ale jsou vlastností soustavy činitelů, kteří tvoří **sociální síť**, potažmo sociální strukturu. **Sociální síť** můžeme nejjednodušším způsobem definovat jako množinu tří a více aktérů (vrcholů), z nichž každý má minimálně jednu vazbu (hranu) s kterýmkoli z dalších aktérů (Bruggeman 2008; Scott 2000; Wasserman a Faust 1994).

Organizace relačních dat

Stejně jako v případě **atribučních dat** mají i **relační data** podobu čísel, přesněji řečeno na čísla se převádějí pro účely měření, a jsou (zpravidla) organizována do tabulek neboli **matic**. Lze je zaznamenávat i v datových objektech odpovídajícím teorii grafů, které jsou však na první pohled méně přehledné a nepraktické pro začátečníky. Proto nebudou v tomto textu rozebírány.⁹ Matice relačních dat jsou dvojího typu: (1) **matice sousednosti** (někdy též matice spojitosti) a (2) **incidenční matice** (dvoumódové matice).

Za **incidenční matici** je označována taková matice, která obsahuje data, resp. vztahy mezi dvěma odlišnými entitami, proto dvoumódová. Příkladem může být docházka studentů na semináře v rámci jednoho předmětu (viz tabulka č. 1). Matice v daném případě obsahuje pro každého studenta jednu řadu (*i*) a pro každý seminář jeden sloupec (*j*). Obsah průsečíku řady *ni* a sloupce *nj* se bude rovnat číslu 1, jestliže mezi nimi existuje vztah (konkrétní student na semináři byl), nebo 0, jestliže mezi nimi vztah není (konkrétní student na semináři nebyl).

8 I antropologové nemusí nutně zkoumat pouze vztahy mezi lidmi. Jejich jednotkou analýzy mohou být např. vyšší sociální celky v podobě domácností či vesnic, ale stejně tak vazby mezi podnikatelskými subjekty nebo vzájemné citace kolegů z oboru apod.

9 Programy pro analýzu sociálních sítí (zpravidla) umožňují pracovat s různými zdroji (formáty) dat, tj. jak s „klasickými“ maticemi, které známe z tabulkových editorů, tak s datovými objekty teorie grafů.

Tabulka 1: Incidenční matice

	Student 1	Student 2	Student 3	Student 4
Student 1	0	3	2	1
Student 2	3	0	2	1
Student 3	2	2	0	1
Student 4	1	1	1	0

Jelikož každá **matice incidence** obsahuje dvě sady dat (dva módy), lze ji vždy rozložit na dvě **matice sousednosti**. U výše uvedené matice incidence lze provést rozklad na jednu **matici sousednosti** vypovídající o tom, kolikrát se mezi sebou jednotliví studenti potkali na seminářích (tabulka č. 2). A druhou **matici sousednosti** vyjadřující vztahy mezi událostmi (semináři), jejíž hodnota průsečíku (událostí) je dána počtem studentů, kteří byli na obou seminářích (tabulka č. 3).

Tabulka 2: Matice sousednosti (případy)

	Student 1	Student 2	Student 3	Student 4
Student 1	0	3	2	1
Student 2	3	0	2	1
Student 3	2	2	0	1
Student 4	1	1	1	0

Tabulka 3: Matice sousednosti (události)

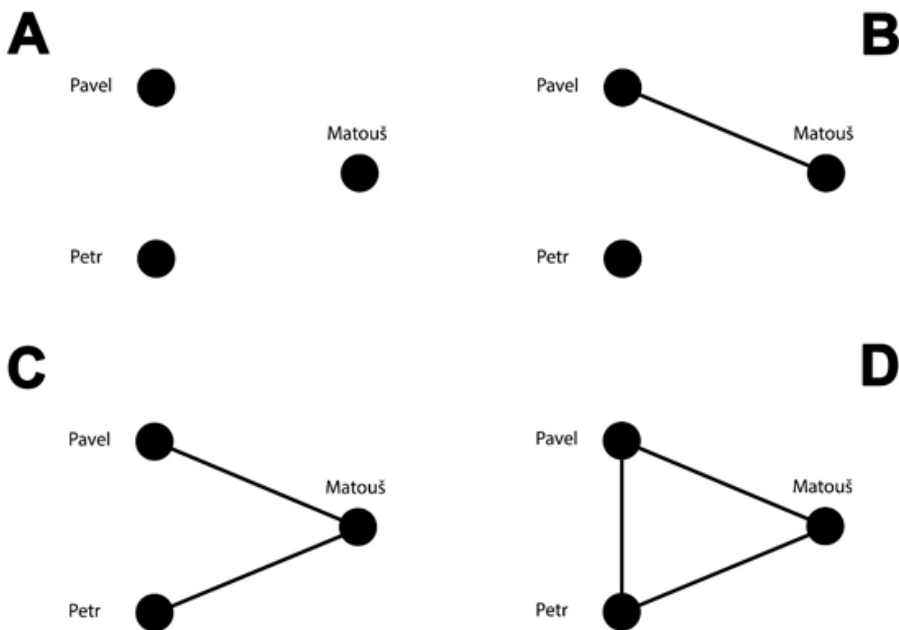
	Seminář 1	Seminář 2	Seminář 3	Seminář 4
Seminář 1	0	1	1	1
Seminář 2	1	0	2	2
Seminář 3	1	2	0	3
Seminář 4	1	2	3	0

Maticе souseďnosti lze definovat jako tvercov datov objekt (počet řad a sloupců je stejn), v rámci kterého je každá buňka prseikem řadě (i) a sloupce (j), obsahující hodnotu **arkusu** z vrcholu (i) do vrcholu (j) a naopak. V ppd absence vazby mezi dvěma vrcholy má prseik hodnotu 0, resp. 1 v ppd její existence. Vyjma **binárních relačních dat** (0 a 1) me mít prseik dvou vrcholů i podobu **veňch relačních dat**, kdy prirozen íslo vyjma přítomnosti vazby indikuje i její „slu“ (váhu). V ppd tabulky . 2 a . 3 je váhou vazby počet společných relací, tj. seminářů, nebo studentů. Váhu vazby lze využít např. k vyjdřen emocionln blízkosti mezi dvěma aktéry, počtu vzájemných transakcí, četnosti kontaktu apod. Vedle binárních a veňch dat je třeba rozliřovat, zda se jedná o st, resp. vazby **symetrick** (neorientovan), nebo **nesymetrick** (orientovan). Neorientovanost vazby znamená, že není rozliřen její smř, tj. jestli směřuje od vrcholu i do vrcholu j , nebo naopak. V takovm ppd je matice souseďnosti zrcadlov symetrick ke své diagonále a pro vřechny její buňky platí, že $q_{ij}=q_{ji}$. Strun řečeno, polovina informací je redundantní. U **orientovaných** st sledujeme smř vazby, protože me být pro nás analyticky vznamn, zda je jednosmrn ($i \rightarrow j$; $j \rightarrow i$), anebo obousmrn ($i \leftrightarrow j$). Matice **orientovaných** vazeb se označuje jako **nesymetrick**, protože její obsah, resp. hodnoty průsečíku buněk, se mohou po obou stranách její diagonály liřit. V důsledku tak existují čtyři rzn rovn relačních dat, resp. st: (1) binární neorientovan; (2) binární orientovan; (3) veň neorientovan a (4) veň orientovan. Tyto rovn ilustruje obrázek 1.

		Hrany	
		C) neorientovan	D) orientovan
Data	A) binární	1. Binrn neorientovan st'	2. Binrn orientovan st'
	B) veň	3. Veň neorientovan st'	4. Veň orientovan st'

Obrázek 1: rovn měření dat.

Pro lepř pochopení nám poslouží jednoduch prklad a jeho grafick vizualizace na obrázku č. 2. Na prvním grafu (**sociogramu**) vidíme tři **vrcholy**, resp. aktéry (Pavla, Petra a Matouře) mezi nimiž není žádn vazba. Vymezen vazby je vždy arbitrrn, tj. záleží pouze na tom, jakým způsobem, resp. na základě čeho je pro účely výzkumu uchopena, co je jejím obsahem. Vazba me např. představovat to, že aktéři se mezi sebou znají, setkali se vzjemn na njak události, proběhla mezi nimi směna, napsali spolu text do odborného časopisu apod. Vidíme, že v ppd prvního grafu nemají mezi sebou aktéři žádnou vazbu. Netvoří tedy dle víře uveden definice sociln st', ale jednotliv **izoláty**.

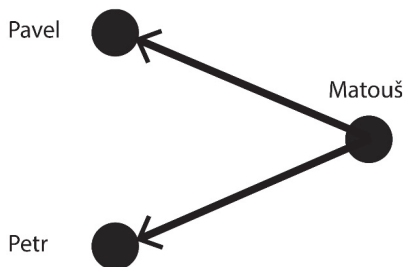

Obrázek 2: Izoláty a sociogramy

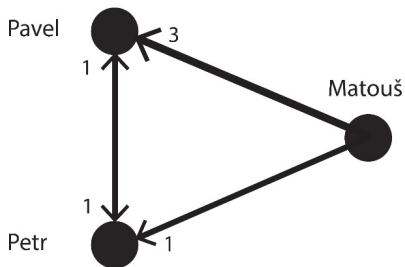
Na druhém grafu obrázku č. 2 je přítomná vazba pouze mezi Pavlem a Matoušem. Izolát je pouze Petr. Ani v tomto případě nemůžeme hovořit o sociální síti, neboť pár aktérů (vrcholů) není analyticky významotvorný. Třetí graf už představuje sociální síť, jelikož každý z aktérů má alespoň jednu vazbu na kteréhokoli z jiných aktérů. Konkrétně Matouš má vazby dvě, na Petra i Pavla, kteří však mezi sebou žádnou vazbu nemají. Matouš tak proti nim může být ve výhodě, protože má vyšší počet vazeb, neboli vyšší **stupeň**, a hraje mezi nimi roli prostředníka (tzv. **brokera**). Na čtvrtém grafu mají všichni aktéři maximální možný počet vazeb, všichni mají stejný **stupeň** (tři) a stejnou pozici. Jedná se o maximálně propojený graf neboli graf se 100% **hustotou** (viz níže) se strukturálně ekvivalentními aktéry.

Všechny čtyři výše uvedené grafy obrázku č. 2 znázorňovaly buď absenci, nebo přítomnost vazby mezi dvěma vrcholy bez rozlišení jejího směru. Jedná se tedy o binární síť neorientovanou. Co znamená směr vazby, závisí opět od toho, jakým způsobem jsme si vazbu definovali. Např. pokud bude předmětem analýzy půjčování peněz, tak z třetího a čtvrtého grafu nezjistíme, kdo je věřitelem, kdo dlužníkem. Přítomnost či absence vazby pouze indikuje to, zda transakce proběhla, nebo neproběhla. Podobně by tomu bylo i u výměny nevěst, klasickém antropologickém příkladu, který dovedl Claude Lévi-Strausse na práh analýzy sítí (viz výše).

A

B

Obrázek 3: Orientované a vážené sociogramy.

Neorientovaná binární data nejsou v takovém případě příliš užitečná a je vhodnější použít data **binární orientovaná**, tj. sledovat směr vazby a případnou reciprocitu, jak tomu je na prvním grafu obrázku č. 3. Směr šipky indikuje, z jakého vrcholu ke kterému směřuje vazba, resp. její obsah. Např. Matouš půjčil peníze Pavlovi a Petrovi, kdežto oni jemu ne. Nebo Matouš označil Pavla a Petra za své kamarády, ale oni jeho ne. Pokud bychom zjišťovali u uvedených aktérů i to, kolikrát kdo komu půjčil peníze, nebo jak by pomocí škály vyjádřili emocionální blízkost jeden k druhému, mohli bychom použít i **vážená data orientovaná**. Tuto situaci zobrazuje druhý graf obrázku č. 3, na kterém je váha hrany vyjádřena číslem a liší se dle jejího směru.

Vytváření relačních dat

Relační data jsou vytvářena prostřednictvím obdobných metodologických postupů, jako data **atribuční** a/nebo **kulturní**. Patří mezi ně strukturované, polostrukturované a nestrukturované rozhovory, zúčastněné a nezúčastněné pozorování, ale i kontaktní deníky vedené informátory nebo experimenty (srov. Marsden 2005, 1990; Wasserman a Faust 1994, s. 45–54; Fu 2007; Mitchell 1969b). Lze samozřejmě využít i sekundární data, jejichž zdrojem mohou být osobní dokumenty, archivní a elektronické záznamy. Vhodnost jednotlivých metod a zdrojů dat je odvislá od cílů výzkumu a validity, které chceme dosáhnout. Např. digitální stopy, které v éře internetu za sebou zanecháváme stále častěji, mohou být relativně rychlým zdrojem dat s vysokou externí validitou a samozřejmě i reliabilitou. Avšak zdrojem, který je pro účely a cíle konkrétního výzkumu zřídka dostupný a/nebo použitelný (srov. Marsden 2005, s. 24–25). Oproti tomu kontaktní deníky vedené informátory pro účely výzkumu poskytují data šitá na míru jeho cílům, avšak mají nižší reliabilitu (srov. Fu 2007), projevuje se u nich „efekt morčete“¹⁰

¹⁰ Zkoumané osoby vědí, že jsou zkoumány a chovají se jinak, než za běžných okolností (Disman 2002, s. 132).

a kladou vysoké nároky na zkoumané osoby. Zúčastněné pozorování tradičně přináší primární data nejvyšší kvality, ale je natolik časově a prostorově náročné, že je využitelné pro výzkum jen menších **kompletních** či **egocentrických** sítí (srov. dílčí stati v Mitchell 1969a).

Volba metody vytváření relačních dat je určována i cílovou populací, kterou zkoumáme, jednotkou naší analýzy a způsobem vymezení hranic sítí, potažmo tím, zda jsou předmětem našeho zájmu (1) **kompletní síť**, nebo (2) **síť egocentrické**. Je třeba si uvědomit, že prakticky všichni lidé na světě jsou mezi sebou propojeni, byť ne přímými vazbami,¹¹ a tvoří hypotetickou **totální síť**. Ta je analyticky i prakticky neuchopitelná, a proto vždy analyzujeme síť částečné (parciální), jež jsou jejím extraktem (Barnes 1969, s. 56–57, 1954). Částečná síť je ohraničená skupina jednotek analýzy, jejíž vymezení závisí pouze na výzkumníkovi, resp. její heuristické hodnotě. V klasickém antropologickém výzkumu může být hranice sítě stanovena prostorově a/nebo na základě nějaké formy identity. Například se může jednat o sociální síť všech aktérů, kteří jsou příslušníky nějakého kmene nebo osady a všechny sociální vazby vedoucí mimo ni jsou ignorovány. Obdobně můžeme vymezit hranice sítě na základě členství, pokud zkoumáme nějakou sociální organizaci.¹² V uvedených případech se jedná o analýzu **kompletních sítí**, neboť předmětem zájmu jsou všichni aktéři (nebo jiné subjekty/objekty), kteří jsou součástí arbitrárně vymezené částečné sítě. Lapidárně řečeno, jde o kompletní analýzu konkrétní parciální sítě.

Druhým typ sítí z hlediska jejich vymezení, jsou **síť egocentrické (osobní)**. U nich jsou předmětem analýzy vazby konkrétního aktéra (ega) na další osoby (nebo jiné jednotky analýzy), které jsou s ním v analyticky vymezeném vztahu. Jinak řečeno, **egocentrickou síť** tvoří ego a osoby (tzv. **alters**) se kterými má (zpravidla) přímou vazbu. Hranice **egocentrické sítě** se vymezují snadno a jsou samovolné. Patří do ní aktéři, již jsou vzdáleni od ega jednu vazbu a tvoří tzv. **first-order zone** (Barnes 1969, s. 59). Egocentrickou síť lze vymezit i na základě delší vzdálenosti než je jedna vazba. Například lze do nich zahrnout i přátele přátel ega (**second-order zone**), se kterými ego nemá přímou vazbu, ale zprostředkovanou. Takto by šlo hypoteticky pokračovat až donekonečna. Nicméně analýzy egocentrických sítí zahrnující aktéry vzdálené více než jednu vazbu od ega jsou ojedinělé, protože zpravidla postrádají užitek.

Představitelé manchesterské školy při vytváření relačních dat dávali přednost klasickým etnografickým postupům a ještě v první polovině 70. let zastávali názor, že „žádná alternativa vůči sběru dat na základě zúčastněného pozorování nebyla navržena“ a „použití dotazníků ke sběru informací ve vztahu k sociálním sítím [...] se zdá být úspěšné pouze částečně“ (Mitchell 1974, s. 295). Dnes je s ohledem na náročnost získávání relačních dat situace opačná a převládají dotazníková šetření, resp. strukturované rozhovory za použití tzv. **generátoru jmen** (srov. Marsden 1990, 2005).

11 Slavná metafora „šesti kroků odloučení“, odvozená od experimentů Stanleyho Milgrama (viz např. 1967), říká, že všichni lidé na světě nejsou od sebe vzdáleni víc než šest vazeb.

12 Podrobněji k vymezování hranic sociálních sítí (Laumann et al. 1992).

Generátor jmen je poměrně jednoduchá technika použitá poprvé v 60. letech minulého století (Laumann 1966), jež nemusí být aplikována pouze při strukturovaném dotazování, ale i v rámci ostatních typů rozhovoru. Spočívá v kladení otázek (nebo v položení jedné otázky), jejichž cílem je získat od zkoumané osoby jména vybraných aktérů jeho osobní sítě. Po získání seznamu jmen následuje kladení otázek (tzv. **interpretátor jmen**) k zjištění doplňujících informací o jmenovaných aktérech (jejich vlastností) a vazeb, které mezi sebou mají. Generátor jmen lze použít pouze pro analýzu egocentrických sítí, jež nejsou navíc úplné, ale tvoří podmnožinu egocentrické sítě. Logickým předpokladem totiž je, že ego nebude jmenovat všechny aktéry, se kterými má kontakt, nýbrž pouze ty, jež pokládá za důležité z hlediska typu nebo obsahu vazby, na níž je otázka generátoru jmen zaměřena.

Obecně bývají rozlišovány čtyři přístupy z hlediska obsahu/typu vazeb, na základě nichž mohou být otázky v generátoru jmen formulované (Marin a Hampton 2007, s. 166): (1) rolově-vztahový; (2) interakční; (3) afektivní a (4) směnný. První ze zmiňovaných se zaměřuje na jednotlivé vazby z hlediska rolí, které aktéři zastávají vůči egu. Mezi ně mohou patřit role partnerské, příbuzenské, přátelské, pracovní apod. V takovém případě jsou otázky generátoru jmen postavené tak, aby respondent postupně jmenoval osoby dle jednotlivých kategorií, se kterými má sociální vazby. Cílem interakčního přístupu je identifikace těch aktérů, se kterými je ego buď v kontaktu během určité doby, anebo se kterými má určitou frekvenci kontaktů. Třetí, afektivní přístup je zaměřen na aktéry, ke kterým ego pociťuje blízký emocionální vztah, bez ohledu na frekvenci kontaktů či jejich rolí. A konečně poslední směnný přístup odhaluje vazby, jejichž obsahem je směna v širokém slova smyslu a/nebo forma jakékoli sociální podpory.

Každý z těchto přístupů se liší podle toho, jak je formulována konkrétní otázka nebo otázky, které jsou kladeny respondentům, přičemž generátor jmen může být zaměřen pouze na jeden obsah/typ vazeb či je může kombinovat. Pokud je generátor jmen složen pouze z jedné otázky, jedná se o tzv. **jednoduchý generátor jmen**. Obsahuje-li více otázek, označuje se jako **vícenásobný generátor jmen** (Marin a Hampton 2007). Příklad vícenásobného generátoru je uveden v tabulce č. 4.

Je nasnadě, že data získána prostřednictvím generátoru jmen mohou mít problematickou **ekologickou validitu**. Tím se rozumí, že nemusí být v souladu se sociální praxí zkoumané osoby, neboť kladené otázky jsou hypotetické a výsledkem jsou i hypotetické sociální vazby. Stručně řečeno, jedná se o sociální sítě domnělé, které nemusí odpovídat sociálním sítím získaným např. na základě zúčastněného pozorování (srov. Toušek 2009).

Tabulka 4: Př. 6-ti násobného generátoru jmen (dle Marin-Hampton 2007)

1.	Čas od času potřebují lidé probrat své osobní záležitosti s jinými lidmi. Na které lidi se obrátíte vy, když potřebujete probrat něco důležitého?
2.	Na koho byste se obrátil/a, kdybyste potřeboval/a pomoc s něčím v domácnosti, jako např. něco přestěhovat, vymalovat, drobného opravit?
3.	Na koho byste se obrátil/a, pokud byste potřeboval/a půjčit peníze?
4.	V případě, že byste potřeboval/a půjčit něco do domácnosti, jako např. žehličku nebo konvici na vodu, na koho byste se obrátil/a?
5.	S jakými konkrétními lidmi se rád/ráda stýkáte?
6.	Zapomněli jsme na někoho dalšího, kdo je Vám obzvláště blízký a koho jste nejmenoval/a?

Základní koncepty měření

Základní koncepty měření sociálních sítí lze rozdělit do dvou kategorií: (1) koncepty měřící kohezi, resp. strukturu sociální sítě a (2) koncepty měřící potenciaální moc (můžeme říct sociální kapitál) jednotlivých vrcholů/aktérů. Do první skupiny patří především hustota a dále různé koncepty vycházející ze vzdálenosti mezi vrcholy (nejkratší či nejdelší cesty mezi vrcholy apod.). Do druhé skupiny lze zařadit koncepty centrality, např. níže zmiňovanou blízkost a mezilehlost, ale svým způsobem rovněž i stupeň vrcholů, který je ukazatelem lokální centrality (viz dále). Naopak centralizace, resp. (celková) centralita grafu patří do skupiny první. Stručně řečeno, jde o to, zda měření vypovídá o povaze sítě, nebo o pozici aktéra v síti.

Při použití konceptů měření sociálních sítí je třeba dát pozor na to, zda jsou předmětem naší analýzy celkové sítě, nebo egocentrické, protože principy výpočtu jsou (mohou být) odlišné a některé koncepty nemohou být použity na sítě egocentrické. Následující část shrnuje nejběžnější způsoby měření sociálních sítí.

Hustota

Hustota je základní a nepoužívanější koncept v analýze sociálních sítí, který dle Mitchella (1969b, s. 18) znamená to samé, co kompletnost v teorii grafů. Hustota je znakem koheze a integrity sociální sítě a je vyjádřena jako podíl přítomných vazeb v síti vůči maximálně možnému počtu vazeb. Výpočet hustoty se liší pro orientované a neorientované sítě. V prvním případě je vzorec výpočtu $l / n(n - 1)$ kde l je počet přítomných vazeb a n je součet stupňů všech bodů, resp. počet vazeb

v grafu. U neorientovaných sítí je vzorec $\frac{l}{n(n-1)/2}$, neboť polovina vazeb je ve své podstatě „duplicitní“ (viz výše). V případě egocentrických sítí je zvykem hustotu počítat pouze z vazeb mezi altery, tedy vyjma vazeb samotného ega (Scott 2000; Nooy, Mrvar, and Batagelj 2005).

Základní myšlenkou tohoto konceptu je, že čím vyšší je hustota, tím více aktérů sociální síť se zná mezi sebou, síť sama o sobě je kompaktnější a vyznačuje se vyšší kohezí (Mitchell 1969b, s. 18). To ovšem na druhou stranu implikuje, že rozdíly mezi aktéry se z hlediska jejich strukturální pozice v síti s růstem hustoty snižují, což v kontextu teorií sociálního kapitálu znamená nivelizaci nerovnosti. Nicméně míra hustoty sociální sítě obecně zpravidla od určité hranice proporcionálně klesá s tím, jak se zvyšuje její velikost. Jinými slovy, čím více lidí člověk zná, tím se zvyšuje pravděpodobnost, že tito lidé se mezi sebou neznají. V důsledku to značí, že z hlediska hustoty nelze mezi sebou komparovat různě veliké sítě (Scott 2000, s. 74; Mitchell 1974, s. 287).

John Barnes (1969, s. 75) s odkazem na Maxe Gluckmana (1955, s. 18–19) konstatuje, že hustší sítě převládají v méně komplexních společnostech, kdežto v urbánních průmyslových společnostech převládají sítě „řidší“. Obecně též platí, že čím je sociální síť hustší, tím více jsou v ní zastoupeny vazby příbuzenského typu (Wellman 1979). Hustota sítě též koreluje s věkem, ekonomickým statutem a vzděláním.

Stejný význam jako koncept hustoty mají ve své podstatě pojmy *loose-knit* a *close-knit*, resp. *connectedness*, které používala Elizabeth Bottová (1971) či *small mesh* a *large mesh*, které v počátcích svého badání užíval John Barnes (1954, 1969).

Centralita

Existují různé koncepty centrality. Scott (2000) rozlišuje centralitu **lokální** a **globální**. Lokální centralita je vyjádřena počtem vazeb určitého vrcholu k ostatním vrcholům v síti. Jinými slovy řečeno se jedná o **stupeň** určitého vrcholu, proto se též někdy označuje jako *degree centrality*. Matematicky se jedná o velmi jednoduchý výpočet, který je dán součtem řádku (*m*) a/nebo součtem sloupce *n* v matici sousednosti v případě nevážených dat. Pokud pracujeme s orientovanými (nesymetrickými) daty, je třeba rozlišit stupeň hran směřujících k vrcholu (*indegree*) od stupně hran směřujících od vrcholu (*outdegree*). Z hlediska postavení aktéra a jeho sociálního kapitálu může být potenciale významnější ukazatel *outdegree*, protože vypovídá o referencích od ostatních aktérů v rámci sítě. Pro účely komparace sítí odlišné velikosti je možné u binárních dat vypočítat normalizovaný stupeň, který je dán jako podíl reálného stupně vůči maximálnímu možnému stupni a je vyjádřen zpravidla v procentech.¹³

13 Např. normalizovaný stupeň vrcholu s šesti vazbami v síti, která má celkem 16 vrcholů, je 0,4, resp. 40%.

Vyjma absolutní lokální centrality v podobě stupně lze určit **relativní lokální centralitu**, která je měřena jako podíl skutečných vazeb určitého vrcholu vůči maximálnímu počtu, kterého může dosáhnout. Problém lokální centrality, resp. stupně je v tom, že ačkoli se dá předpokládat centrálnější pozice aktéra s vyšším počtem vazeb v rámci sítě oproti aktérovi s nižším počtem vazeb, tak nereflektuje strukturální znaky sítě jako celku, ale pouze znaky lokální. Jednodušeji řečeno, lokální centrum může mít hodně vazeb, ale pouze na okrajové aktéry sítě a tudíž z pohledu sítě jako celku nemusí být jeho pozice významná (Degenne a Forsé 1999, s. 132–134).

Blížkost

Tento problém řeší zmiňovaný koncept **globální centrality**, resp. **blížkosti** (*closeness*), který zavedl Alex Bavelas (1947) a posléze kvantifikoval Gert Sabidussi (Sabidussi 1966; dle Degenne a Forsé 1999). Určitý vrchol je globálně centrální tehdy, jestliže je jeho pozice strategicky signifikantní z hlediska celkové struktury sítě. Nezáleží tedy na tom, kolik má aktér alterů, ale jakou má pozici vůči všem aktérům v síti a jakou má kapacitu kontrolovat vztahy mezi nimi. Míra globální centrality je vyjádřena vzdáleností určitého vrcholu od všech ostatních vrcholů v síti, tj. jedná se o součet všech jeho **geodetických** (nejkratších) cest ke všem ostatním vrcholům. Vedle absolutní míry blízkosti lze vyjádřit i relativní blízkost, jakožto podíl vůči nejvíce centrálnímu vrcholu. Podstata myšlenky centrality (blížkosti) spočívá v tom, že aktéři, kteří jsou schopni dosáhnout ostatních aktérů v kratších cestách, resp. jsou více dosažitelní ostatními, mají strukturální výhodu, kterou můžeme chápat v intencích moci (Freeman 1979; Hanneman a Riddle 2005; Scott 2000; Wasserman a Faust 1994).

Mezilehlost

Dalším typem centrality je **mezilehlost** (*betweenness*), kterou rozpracoval v návaznosti na další autory zejména Freeman (1979). Mezilehlost je vyjádřením zprostředkující role vrcholu spojujícího mezi sebou jiné vrcholy. Jinými slovy řečeno, mezilehlé jsou ty vrcholy, přes které vede geodetická cesta z vrcholu *i* do vrcholu *j*. Implikací je zde fakt, že aktér mezilehlý mezi jinými aktéry má funkci spojovatele (zprostředkovatele), čímž disponuje potenciale vyšší mocí, než ti aktéři, které spojuje. Způsob výpočtu mezilehlosti je poměrně náročný, nicméně jeho logika je jednoduchá: jedná se o míru výskytu určitého vrcholu v geodetických cestách všech dalších vrcholů. Normalizovaná (relativní) mezilehlost je určena jako podíl vůči maximální možné mezilehlosti vrcholu (Scott 2000, s. 86–87; Hanneman a Riddle 2005; Wasserman a Faust 1994).

Strukturní díry

Mezilehlosti je blízký koncept **strukturálních děr** (*structural holes*) Ronalda S. Burta (1992) a dále koncept **zprostředkování** (*brokerage*, též *gatekeeping*), který

metaforicky formuloval již v 60. letech 20. století Adrian Mayer (1966) a formálně rozvinul zejména Gould a Fernandez (1989) a zmiňovaný Burt.¹⁴ *Základní rozdíl obou konceptů oproti mezilehlosti je v tom, že zprostředkovatel, resp. strukturální díra se vyskytuje tam, kde jsou dva vrcholy spojeny pouze jednou jedinou nepřímou cestou (přes jiný vrchol či vrcholy, tj. jejich vzájemná vzdálenost je vyšší než jedna) vůči které neexistuje alternativa.*

Bonacich's power

Mezi způsoby měření centrality rovněž patří *Bonacich's power* (Bonacich 1972, 1987). Tento koncept je založený na předpokladu, že centralita určitého vrcholu nemůže být posuzována, aniž by se brala v potaz centralita bodů, se kterými je tento vrchol spojen (Scott 2000, s. 87). Jinak řečeno, to zda je centralita určitého bodu potencialem zdrojem moci či vlivu závisí na vazbách ostatních vrcholů, se kterými je tento vrchol spojen. Např. pokud aktéři, se kterými je určité ego s vysokou centralitou spojeno, mají sami velký počet vazeb, nejsou tito na tomto egu závislí (Hanneman a Riddle 2005). Při výpočtu *Bonacich's power* je tak centralita vrcholu vážena centralitou ostatních vrcholů, se kterými je spojen.

Centralizace

Od konceptů **centrality** je třeba odlišit **centralizaci** neboli **centralitu grafu**, která je – jak z jejího označení vyplývá – vztahovaná ke grafu jako celku, nikoli k jeho jednotlivým vrcholům. Centralizace je vyjádřením koheze a integrace grafu kolem ohniskových vrcholů (na rozdíl od hustoty, která je vyjádřením obecné koheze grafu) a dle Freemana (1979) je formulována procentuálním podílem vůči ideálnímu typu maximálně centralizovaného grafu stejné velikosti.

14 Nelze opominout rovněž nizozemského antropologa Jeremy Boissevaina, který používal pojmu zprostředkovatele (broker) k označení jedince, který manipuluje díky své funkci spojovatele s lidmi a informacemi pro vlastní prospěch. Broker je dle něho jedinec, který sám o sobě nedisponuje vzácnými zdroji „prvního řádu“ (peníze, půda), ale zná lidi (patrony), kteří ano (Boissevain 1974).

Přehled úvodní literatury¹⁵

Scott, John. 2012. *Social Network Analysis*. 3. vyd. SAGE.

Velmi vydařený úvod do problematiky SNA, který se vyznačuje srozumitelností, jednoduchostí a naprostou absencí „matematiky“. Text knihy je logicky a přehledně strukturován do devíti kapitol a seznamuje čtenáře s vývojem analýzy sociálních sítí, vymezením relačních dat a jejich organizací a dále s jednotlivými dílčími koncepty, kterými jsou hustota, centralita a centralizace, komponenty grafu, strukturální pozice, ekvivalence apod. Ronald S. Burt, jeden z hlavních současných představitelů síťové analýzy, o této učebnici prohlásil, že nejlépe je mít k dispozici nejméně dva její výtisky - jeden pro osobní použití a další k půjčování zájemcům o SNA.

Hanneman, Robert A., and Mark Riddle. 2005. *Introduction to Social Network Methods*. Riverside, CA: University of California, Riverside.

Volně dostupná učebnice v elektronické podobě, která je úvodem do analýzy sociálních sítí za využití programu UCINET. Publikace obsahuje přehled základních konceptů měření relačních dat, které jsou k dispozici ve zmiňovaném programu, a srozumitelným způsobem vysvětluje, jak výsledky měření interpretovat. Tento vynikající a pro začátečníky přístupný zdroj informací je dostupný zdarma online.¹⁶ Na druhou stranu jde o příručku, která je zaměřena pouze na samotnou analýzu dat, a proto je vhodné ji doplnit četbou výše uvedené učebnice od Scotta.

Wasserman, Stanley, and Katherine Faust. 1994. *Social Network Analysis: Methods and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press.

Monumentální rukověť analýzy sociálních sítí vyznačující se vyšší mírou formalizace. Tato kniha obsahuje vše na téma měření relačních dat, ačkoli je ze všech uvedených nejstaršího data. Jedná se o knihu, která je svým rozsahem a pojetím zaměřena spíše na pokročilé zájemce o SNA, avšak díky systematické struktuře může být přístupná i ambicióznějším začátečníkům.

Bruggeman, Jeroen. 2008. *Social Networks: An Introduction*. New York, Routledge.

Úvod do analýzy sociálních sítí z pera nizozemského antropologa ilustrovaný (nejen) etnografickými příklady. Text neklade nároky na matematické znalosti, nicméně na rozdíl od obdobné publikace Johna Scotta je místy méně srozumitelný a rozvržení jednotlivých témat není s ohledem na začátečníky příliš logické a může být pro ně matoucí. Kniha obsahuje základní návod pro práci s programem *igraph* v prostředí konzole *R* (viz níže), což není pro adepty příliš ideální.

Další úvodní tituly k analýze sociálních sítí:

Borgatti, Stephen P. 2013. *Analyzing Social Networks*. London: Sage.

¹⁵ Bibliografická databáze čítající několik stovek titulů k analýze sociálních sítí je dostupná na adrese <http://www.socialnetworks.org/> (15. 01. 2014).

¹⁶ Viz <http://faculty.ucr.edu/~hanneman/nettext/index.html> (22. 4. 2014).

Degenne, Alain, a Michel Forsé. 1999. *Introducing Social Networks*. London; New York: Sage.

Kadushin, Charles. 2011. *Understanding Social Networks: Theories, Concepts, and Findings*. Oxford: Oxford University Press.

Prell, Christina. 2012. *Social Network Analysis: History, Theory & Methodology*. Los Angeles; London: SAGE.

Software

V současné době existuje několik desítek počítačových programů, kterou jsou určeny k analýze či vizualizaci (sociálních) sítí.¹⁷ Pro účely tohoto textu postačí, pokud se zaměřím jen na pár z nich. Jeden z nejrozšířenějších a pro účely antropologických výzkumů i zřejmě nejužitečnější je *UCINET*¹⁸ (Borgatti et al. 2002), který umožňuje analyzovat jak sociocentrické tak egocentrické sítě. Integrovanou součástí *UCINETu* je program k vizualizaci sítí *NetDraw* (Borgatti 2002). Výhodou *UCINETu* je, vyjma široké palety funkcí a plně grafického rozhraní, uživatelská podpora v podobě rozsáhlého manuálu a dále volně dostupná učebnice *Introduction to social network methods* od R. Hannemana a Marka Ridleho (2005),¹⁹ která je na využití tohoto programu založena a je velmi přehledná. Nevýhodou může být pro někoho fakt, že se jedná o placený program (s 60 denní zkušební dobou).

Neplacenou alternativou může být program *Pajek*²⁰ (Batagelj a Mrvar 1996), k němuž existuje detailní úvod v podobě knihy *Exploratory Social Network Analysis with Pajek* (Nooy et al. 2005; viz rovněž Borgatti 2013). *Pajek* je primárně určen pro sociocentrickou analýzu větších sítí, takže v případě analýzy egocentrických sítí je nutné u některých typů měření nejdříve extrahovat **subgraf** v podobě **alterů** a jejich vzájemných vazeb. Nevýhodou je, že *Pajek* primárně nepracuje s maticemi sousednosti, nýbrž datovými objekty, ve kterých jsou grafy reprezentovány jako seznamy vrcholů, jejich oblouků a hran, kdy každý oblouk nebo hrana má určitou hodnotu. Tento způsob organizace dat není tak přehledný, jako klasické matice. Nevýhodou je rovněž absence měření sociální koheze, základní statistiky a méně příjemné uživatelské rozhraní.

Naopak k analýze, ale i k vytváření egocentrických dat je přímo určen open source program *EgoNet*²¹, vyvinutý Christopherem McCartym (2001) z *University of Florida*. Oproti výše zmiňovaným softwarům umožňuje tvorbu dotazníku, prostřednictvím kterého jsou získávána, zaznamenávána a analyzována relační data. Data je možné též vizualizovat. *EgoNet* se tedy hodí pro práci v terénu, protože výzkumník nemusí složitě zanášet data do matic a může rovnou s výsledkem kon-

17 Jejich přehled a základní charakteristika je dostupná na adrese http://en.wikipedia.org/wiki/Social_network_analysis_software (15. 01. 2014).

18 <https://sites.google.com/site/ucinetsoftware/home/> (15. 01. 2014)

19 Viz výše.

20 <http://pajek.imfm.si/doku.php> (14. 05. 2014)

21 <http://sourceforge.net/projects/egonet/> (1.5.2014)

frontovat dotazovanou osobu, klást doplňující otázky apod. Na druhou stranu Ego-Net nabízí pouze základní funkce analýzy dat.

Dalším využitelným neplaceným nástrojem je softwarová konzole *R* (R Development Core Team 2009),²² pro kterou existuje hned několik programových balíčků (knihoven), které jsou pro analýzu sociálních sítí vhodné. Mezi ně patří i knihovna *igraph library* (Csárdi a Nepusz 2003), která disponuje uživatelským grafickým rozhraním a není tedy nutné používat příkazového řádku, jak je u *R* obvyklé. *Igraph* obsahuje základní nástroje pro měření a vizualizaci sítí a podpořuje import jak matic sousednosti, tak souborů z *Pajeku*. Základní použití *igraphu* a konzole *R* k analýze sociálních sítí podává Bruggeman (2008). *Pajek* a zejména *R* lze však doporučit spíše těm, pro které je výpočetní technika zábavou, nikoli nesympatickou nutností.

22 *R* je projekt otevřeného softwarového prostředí pro statistickou analýzu dat a tvorbu grafů, které funguje na základě programovacího jazyka *S*. Pro tento software existuje více než stovka balíčků, které lze do programu implementovat a které disponují specifickými funkcemi. Bližší informace o projektu viz <http://www.r-project.org> (16. 01. 2014).

Slovníček pojmů

Aktér

Analýza sociálních sítí se zabývá vztahy mezi sociálními entitami, resp. sociálními jednotkami v rámci sociální struktury. Tyto sociální jednotky jsou nazývány **aktéry** (*actor, agent*), kteří mohou reprezentovat individuální sociální jednotky či kolektivní sociální jednotky. Jinými slovy, aktérem (sociální jednotkou) může být konkrétní člověk, ale i např. organizace/instituce. Pojem **aktér** nemusí být vztahován nutně k entitám, které mají vůli či schopnost **jednat**.

Arkus

Termínem **arkus** (*arc*) jsou označovány orientované hrany, kdy je orientace sociálního vztahu mezi aktéry znázorněna prostřednictvím symbolu šipky (*arc*) v příslušeném grafu. Směr, jakým šipka ukazuje, je odvislý od vymezení konkrétního sociálního vztahu, např. autorita směřuje v opačném směru od podřízenosti, což jsou dva odlišné způsoby znázornění stejného vztahu moci. Nicméně běžně šipka směřuje od aktéra, který má sociálních vztah s druhým aktérem. V případě, že je vazba jednosměrná (pouze jeden z aktérů má vazbu k druhému), je přímka ukončena šipkou pouze na jednom konci. V případě, že je vazba reciproční, je přímka ukončena šipkou na obou stranách.

Atribuční data

Atribuční data (*attribute data*) jsou data v podobě postojů, názorů či sociodemografických charakteristik aktérů. Na rozdíl od dat relačních to jsou kvality a znaky, které přímo přináležejí individuu či skupině a jsou jejich „vlastnictvím“. Metoda analýzy těchto dat je povětšinou na úrovni analýzy vztahu mezi proměnnými (atributy), tj. např. věku, pohlaví, příjmu atp.

Bod zlomu

Viz **Mústek**.

Broker

Broker, možno přeložit jako „zprostředkovatel“, je koncept spojovaný s antropologem Jeremy Boissevainem (1974), který jím označoval jedince (vrcholy) plnící funkci spojovatelů mezi ostatními jedinci (vrcholy). Podle Boissevaina mají lidé k dispozici dva druhy zdrojů. Do prvního patří zdroje, které může aktér kontrolovat přímo: ekonomický kapitál, kulturní kapitál apod. Osoby disponující těmito zdroji nazývá **patrony**. Druhý řád zdrojů je nepřímý a patří do něho kontakty na osoby vlastníci zdroje prvního řádu. Jinými slovy sociální kapitál. Aktéry vlastníci zdroje druhého řádu označuje za **brokery**. Samotný koncept má kořeny v „patronství“ a „brokerství“, které rozlišoval již antropolog Adrian Mayer (1966). Boissevain od něho tuto konceptualizaci bezpochyby převzal. Marsden definuje brokery jako aktéry „zprostředkovávající transakce mezi ostatními aktéry, kteří k sobě nemají přístup nebo vzájemnou důvěru“ (Marsden 1982:31). Zjednodušeně lze brokera definovat jako vrchol spojující jiné vrcholy, mezi nimiž neexistuje přímá vazba.

Diametr

Diametr (*diameter*) sítě je nejdelší *geodetická cesta* mezi jakýmkoli párem vrcholů v grafu.

Egocentrická síť

Egocentrická síť (osobní) je tvořena aktéry, kteří jsou n vazeb vzdálení od ega. Zpravidla jsou součástí egocentrické sítě jen ti aktéři, kteří mají s egem přímý vztah, tj. vzdálenost je jedna vazba. V takovém případě hovoříme o *first-order zone*.

Ekologická validita

Ekologická validita na rozdíl od externí či interní validity nevyovídá o platnosti výsledků určitého měření jako takového, ale o tom, zda jsou tyto výsledky platné i vně měření, tj. v reálném životě. Jinými slovy, zda výsledky odpovídají tomu, jaká je běžná sociální praxe.

First-order zone

Termín zavedený Barnesem (1969), kterým se označují v rámci **osobní sítě** všichni aktéři a vazby mezi těmito aktéry, kteří mají přímou vazbu s egem. Od *first-order zone* je třeba odlišovat *first-order star*, která zahrnuje všechny vrcholy, které mají přímou vazbu s egem, ale nikoli už vazby mezi těmito aktéry.

Frekvence

Frekvence (*frequency*) je jednou z možných interakčních vlastností sociální sítě, která odkazuje k četnosti kontaktů mezi aktéry. Frekvence se vyjadřuje prostřednictvím vážených dat.

Geodetická cesta

Geodetická cesta (*geodesic path*) je nejkratší možná cesta mezi párem vrcholů v grafu.

Graf

Graf je vizuální abstrakcí sociální sítě, která odpovídá relačním datům zapsaných v matici nebo jiném datovém objektu. Zobrazení sociální sítě prostřednictvím grafu je užitečné pouze u malých sítí, neboť s větším množstvím aktérů a jejich vazeb se stává vizuálně nepřehledným a bezúčelným.

Hrana

Hrana (*edge*), jinak též **vazba** (*tie, linkage*) je spojnice dvou **vrcholů**, která se graficky znázorňuje jako přímka. Hrany mohou být **neorientované**, **orientované** a **vážené**.

Klient

Klient je v analýze sociálních sítí aktér, který je v důsledku své (nevýhodné) strukturální pozice v síti závislý na **patronovi**, a to přímo, nebo nepřímo skrze **prostředkovatele**.

Klika

Klika (*clique*) je koncept, který má různé způsoby vymezení. Dle Scotta (2012, s. 114) je klika maximálně kompletní (sub)graf. Jinak řečeno, je to podmnožina vrcholů, ve které je každý pár vrcholů spojen přímou vazbou a ta není součástí žádné jiné kliky.

Koheze

Koheze sociální sítě je měřena různými koncepty, především **hustotou**. Graf je kohesivní, jestliže má vrcholy s vysokým stupněm, vyskytují se v něm velmi krátké **geodetické cesty** a **diametry**.

Kompletní sociální síť

Kompletní sociální síť (*complete/full/whole network*) zahrnuje všechny aktéry, kteří jsou členy analyticky ohraničené parciální sítě.

Komunita

V síťové analýze je komunita arbitrárně vymezena hustotou vazeb mezi vrcholy.

Konektivita

Hodnota konektivity je rovna počtu cest, které mezi sebou mají dva páry vrcholů. Je tedy zároveň vyjádřením toho, kolik je třeba odebrat vazeb k tomu, aby dva páry vrcholů nebyly spojeny žádnou cestou.

Kulturní data

Kulturní data se týkají (sociálního) jednání, významů a interpretací, které jsou více či méně sdílené v rámci sledované populace.

Jednomódová síť

Jednomódová síť (*one mode network*) má podobu matice sousednosti a je tvořena množinou strukturálních proměnných jedné entity.

Matice

Matice (*matrix*) je matematické schéma čísel nebo jiných znaků v řádcích m a sloupcích n .

Matice incidence

Incidenční matice (*incidence matrix*) obsahuje data, resp. vztahy mezi dvěma odlišnými entitami. Jestliže je první entita X a druhá Y, tak matice obsahuje pro každý případ entity X jednu řadu (i), a jeden sloupec (j) pro každý případ entity Y. Obsah průsečíku řady ni a sloupce nj se rovná číslu 1, jestliže mezi nimi existuje vztah (incidence), nebo 0, jestliže mezi nimi vztah není.

Matice sousednosti

Někdy též matice spojitosti (*adjacency matrix*). Matice reprezentující síť, v rámci které je každá buňka (qij) průsečíkem řády (i) a sloupce (j), obsahující hodnotu **arkusu** z vrcholu (i) do vrcholu (j).

Můstek

Můstkem (*bridge*) je rozuměna vazba, jejíž odstranění má za následek rozpad grafu na více komponent, resp. podgrafů. Jinak řečeno, můstek spojuje dvě jinak vzájemně nespojené komponenty sítě. Podle Marka Ganovettera (1973) mají můstky podobu **slabých vazeb** a přemostují sociální sítě s odlišným sociálním kapitálem. Analogickým termínem je **bod zlomu** (*cut-point*) s tím rozdílem, že ten je vztahován k vrcholu, nikoli hraně.

Neorientovaná síť

U neorientované sítě není sledován směr vazby mezi vrcholy. Data v matici sousednosti jsou **symetrická**, tj. z poloviny redundantní. Jinak řečeno, horní polovina matice ve směru diagonály je zrcadlově identická k dolní polovině diagonály.

Obsah vazby

Obsah vazby (hrany) je základním interakčním znakem sociální sítě, který je arbitrární a odvislý od toho, jakým způsobem je pro účely konkrétní analýzy vymezen. Např. Mitchell (1969:20) rozlišuje obecné kategorie obsahu vazeb jako např. ekonomickou podporu, přátelství, příbuzenské nároky apod.

Orientovaná síť

U orientované sítě (grafu, dat) sledujeme směr vazby mezi vrcholy ($i \rightarrow j$; $j \rightarrow i$; $i \leftrightarrow j$). Matice orientovaných dat je na rozdíl od neorientované **asymetrická** podél své diagonály, a proto všechna data v matici jsou relevantní. Graficky se orientované hrany znázorňují pomocí šipek, které udávají její směr.

Patron

Patron je aktér s význačnou strukturální pozicí v rámci sociální sítě, který má k dispozici zdroje prvního řádu (ekonomický kapitál, kulturní kapitál) a poskytuje služby (např. za účelem získání prestiže, oddanosti atp.) **klientům**, a to buď přímo (disponuje i sociálním kapitálem), nebo nepřímo skrze zprostředkovatele (brokera). Dle Erica Wolfa (Wolf 1966, s. 17) se sociální vztah patron – klient vyskytuje tam, kde formální institucionální struktury společnosti jsou slabé a nejsou schopny dostatečným a uspokojivým způsobem zabezpečit statky či služby, proto dochází vytváření neformálních struktur.

Pozice

Pozice vrcholu v rámci sítě je určována souhrnem jeho vazeb, ale i vazeb všech ostatních aktérů v rámci sítě. Ty vrcholy, které mají stejnou pozici, jsou vzájemně **strukturálně ekvivalentní**. Koncept pozice v analýze sociálních sítí ve své podstatě odpovídá vymezení statusu od Ralpa Lintona (1936). Ronald S. Burt (1976, s. 93) konstatuje, že „pozice v síti je ustanovený soubor vztahů od každého a ke každému aktérovi v síti“.

Relační data

Relační data jsou informace v podobě sociálních kontaktů, vazeb a vztahů **jednotek pozorování** resp. analýzy k jiným **jednotkám analýzy**. Nelze je redukovat

na individuální vlastnosti, jelikož jsou kvalitou odvozenou z existence (či absence) samotné relace. Relační data mohou být chápána jako indikátory sociálního kapitálu.

Separát

Isolát (*isolate*), též **separát**, je vrchol, který není spojen s žádným jiným vrcholem.

Skupina

V síťové analýze je skupina souhrnem všech aktérů a jejich vazeb, které jsou předmětem analýzy. Skupina se skládá z (analyticky ohraničené) množiny aktérů, kteří jsou z konceptuálních, teoretických a/nebo empirických důvodů považováni za konečnou množinu individuí, na nichž je síťová analýza uplatňována. Konečnost (ohraničenost) sítě je analytickou podmínkou pro uplatnění analýzy, neboť reálně je sociální síť (**totální síť**) neuchopitelná. Někdy se na místo pojmu **skupina**, ve smyslu jak byla výše definována, používá pojem **aktérská množina** (*actor set*). Pokud je tento pojem uplatňován, má se zpravidla za to, že síť může obsahovat několik skupin aktérů, ale pouze jednu jejich množinu.

Sociální kapitál

Pierre Bourdieu definuje sociální kapitál jako „množinu aktuálních nebo potenciálních zdrojů, která vychází z vlastnictví trvalé sítě více či méně institucionalizovaných vztahů a známostí, jinými slovy z členství ve skupině, které vybavuje každého člena kolektivně vlastněným kapitálem, tedy různými oprávněními“ (1992, s. 2). V intencích uvedené definice proto bývá analýza sociálních sítí, jakkoli její existence předchází konceptu sociálního kapitálu, používána jako nástroj vyjádření a měření sociálního kapitálu (srov. např. Burt 2001, 2005; Lin et al. 2001).

Sociální síť

Sociální síť je množina tří a více aktérů, z nichž každý má minimálně jednu vazbu s kterýmkoliv z dalších aktérů.

Sociogram

Sociogram je grafická reprezentace sociálních vztahů mezi osobami. Též **graf**.

Strukturální díra

Strukturální díra (*structural hole*) je koncept zavedený Ronaldem S. Burtem (1992). Svým charakterem je blízký konceptu **zprostředkovatele**, ale též funkci *slabých vazeb* v pojetí M. Granovettera (1973). Zjednodušeně řečeno, strukturální díra se nachází tam, kde jsou dva vrcholy od sebe vzdáleny dva stupně (nebo více stupňů) a není mezi nimi přímá vazba. Strukturální díra vede k tomu, že vrchol, přes který vede vazba mezi těmito body, je ve strategické výhodě zprostředkovatele. Předpokladem této strategické výhody je ovšem fakt, že zprostředkovatel přemostuje vrcholy s odlišnými, neredundantními informacemi, resp. kapitálem. Strukturální díry v rámci celkového grafu vytvářejí kohezivní **podgrafy**, jejichž vrcholy jsou si mezi sebou (až na zprostředkovatele) strukturálně ekvivalentní (Burt 2001:34-35).

Strukturní ekvivalence

V případě striktního vymezení jsou dva aktéři sociální sítě vzájemně strukturně ekvivalentní (*structural equivalent*), jestliže sdílejí stejné vazby na stejné aktéry. Ve volnějším pojetí jsou strukturně ekvivalentní ty vrcholy, které mají „podobné“ vazby, přičemž podobnost je arbitrárně stanovena a vyjadřuje se coby míra ekvivalence. Koncept strukturální ekvivalence vnesli do síťové analýzy Lorrain a White (1971), kteří tvrdili, že strukturálně ekvivalentní aktéři hrají v síti stejnou úlohu nebo mají stejné vazby na ostatní a jsou tak vzájemně zaměnitelní.

Stupeň

Stupeň (*degree*) je označení pro počet vazeb (hran), které má určitý vrchol. V případě orientovaného grafu rozlišujeme *indegree* (stupeň hran směřujících k vrcholu) a *outdegree* (stupeň hran směřujících od vrcholu). Stupeň je nejjednodušším vyjádřením centrality. Aktéři s centrální pozicí v síti mají vyšší stupeň než aktéři na periferii sítě. Nicméně tento způsob vyjádření centrality nereflexuje strukturální znaky sítě, neboť je čistě lokální.

Teorie grafů

Teorie grafů je disciplína matematiky zkoumající vlastnosti grafů, které jsou definovány jako množiny vrcholů a hran. Tato disciplína poskytuje analýze sociálních sítí formální základy, bez kterých by byly sociální sítě pouhou metaforou. Díky teorii grafů lze překládat maticová data do formálních konceptů a teorémů, které mohou být vztahovány k substantivním vlastnostem sociálních sítí.

Vazba

Vazba (*tie, linkage*) je obecné označení pro **hranu** či **arkus**, přičemž jen v kontextu můžeme určit, ke kterému ze dvou pojmů se vztahuje.

Vážená síť

U **vážené sítě** (grafu, dat) je jednotlivým vazbám, případně **arkusům**, přisuzována různá váha, resp. síla, která je vyjádřena přirozeným číslem. Váha vazby může indikovat i různou roli, obsah vazby (např. číslem 1 označíme partnera/partnerku, číslem 2 příbuzného, číslem 3 kamaráda/kamarádku apod.).

Vrchol

Vrchol (*vertex*), též uzel (*node*) nebo bod (*point*) reprezentuje subjekty nebo objekty, které jsou předmětem analýzy. Platí, že síť je složena minimálně ze tří vrcholů, z nichž má každý minimálně jednu vazbu. Pokud ne, jedná se o **izolát**.

Literatura

- ARONSON, D. R. (1970): Editor's Preface/Avant-propos du Redacteur. Canadian Review of Sociology/Revue canadienne de sociologie, 7, č. 4, s. 221–225.
- BARABÁSI, A. L. a BONABEAU, E. (2003): Scale-free networks. Scientific American, 288, č. 5, s. 50–59.
- BARABÁSI, A.-L. a FRANGOS, J. (2014): Linked: The New Science of Networks Science of Networks. Basic Books, New York.
- BARNES, J. A. (1954): Class and Committees in a Norwegian Island Parish. Human Relations, 7, č. 1, s. 39–58.
- BARNES, J. A. (1969): Networks and Political Process. In: Mitchell, C. J. (ed.): Social Networks in Urban Situations. Manchester University Press, Manchester, s. 51–76.
- BARNES, J. A. (1972): Social networks. In: Addison-Wesley Module in Anthropology. Addison-Wesley Pub. Co., s. 1–29.
- Batagelj, Vladimir, and Andrej Mrvar. 1996. *Pajek - Program for Large Network Analysis*.
- BAVELAS, A. (1947): A Mathematical Model for Group Structures. Human Organization, 7, č. 3, s. 16–30.
- BOISSEVAIN, J. (1974): Friends of Friends: Networks, Manipulators and Coalitions. Blackwell, Oxford.
- BOISSEVAIN, J. (1979): Network Analysis: A Reappraisal. Current Anthropology, 20, č. 2, s. 392–394.
- BOISSEVAIN, J. a MITCHELL, J. C. ed. (1973): Network Analysis: Studies in Human Interaction. Mouton, The Hague.
- BONACICH, P. (1972): Technique for analyzing overlapping memberships. Sociological Methodology, 4, s. 176–185.
- BONACICH, P. (1987): Power and centrality: A family of measures. The American Journal of Sociology, 92, č. 5, s. 1170–1182.
- BORGATTI, S. P. (2002): NetDraw: Graph Visualization Software. Analytic Technologies, Harvard.
- BORGATTI, S. P. et al. (2002): Ucinet for Windows: Software for Social Network Analysis. Analytic Technologies, Harvard.
- BORGATTI, S. P. et al. (2009): Network analysis in the social sciences. Science, 323, č. 5916, s. 892.
- BORGATTI, S. P. (2013): Analyzing Social Networks. Sage, London.

- BOTT, E. (1955): Urban Families: Conjugal Roles and Social Networks. *Human Relations*, 8, s. 345–383.
- BOTT, E. (1971): *Family and Social Network: Roles, Norms and External Relationships in Ordinary Urban Families*. Free Press, New York.
- BOURDIEU, P. a WACQUANT, L. J. D. (1992): *An Invitation to Reflexive Sociology*. University of Chicago Press, Chicago.
- BRUGGEMAN, J. (2008): *Social networks: An introduction*. Routledge, London; New York.
- BURT, R. S. (1976): Positions in Networks. *Social Forces*, 55, č. 1, s. 93–122.
- BURT, R. S. (1992): *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Harvard University Press, London.
- BURT, R. S. (2001): Structural holes versus network closure as social capital. In: Burt, R. S. et al. (ed.): *Social capital: Theory and research*. Aldine De Gruyter, s. 31–56.
- BURT, R. S. (2005): *Brokerage and Closure: An Introduction to Social Capital*. Oxford University Press, Oxford.
- CARRINGTON, P. J. (2014): Social Network Research. In: Dominguez, S. a Hollstein, B. (ed.): *Mixed Methods Social Networks Research: Design and Applications*. Cambridge University Press, s. 35–64.
- CSÁRDI, G. A NEPUSZ, T. (2003): *igraph library*. MTA RMK, Budapest.
- DEGENNE, A. a FORSÉ, M. (1999): *Introducing Social Networks*. Sage, London; New York.
- DISMAN, M. (2002): *Jak se vyrábí sociologická znalost: Příručka pro uživatele*. Karolinum, Praha.
- FIRTH, R. W. (1951): *Elements of Social Organization*. Watts, London.
- FORTES, M. (1949): *The Web of Kinship among the Tallensi*. Oxford University Press, London.
- FREEMAN, L. C. (1976): *A Bibliography of Social Networks*. Council of Planning Librarians, Exchange Bibliographies., Montecello, Illinois.
- FREEMAN, L. C. (1979): Centrality in Social Networks Conceptual Clarification. *Social networks*, 1, č. 3, s. 215–239.
- FREEMAN, L. C. (2004): *The Development of Social Network Analysis: A Study in the Sociology of Science*. Empirical Press.
- FU, Y. (2007): Contact Diaries Building Archives of Actual and Comprehensive Personal Networks. *Field Methods*, 19, č. 2, s. 194–217.

- GLUCKMAN, P. D. (1955): *Judicial Process Among the Barotse of Northern Rhodesia*. Manchester University Press for the Rhodes-Livingstone Institute, Manchester.
- GOULD, R. V. a FERNANDEZ, R. M. (1989): Structures of mediation: A formal approach to brokerage in transaction networks. *Sociological Methodology*, 19, s. 89–126.
- GRANOVETTER, M. S. (1973): The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78, č. 6, s. 1360.
- HANNEMAN, R. A. a RIDDLE, M. (2005): *Introduction to Social Network Methods*. University of California, Riverside, California.
- HANNERZ, U. (1980): *Exploring the City: Inquiries Toward an Urban Anthropology*. Columbia University Press, New York.
- LAUMANN, E. O. (1966): *Prestige and Association in an Urban Community: An analysis of an urban stratification system*. Bobbs-Merrill Company, New York.
- LAUMANN, E. O. et al. (1992): The boundary specification problem in network analysis. In: Freeman, L. C. et al. (ed.): *Research Methods in Social Network Analysis*. Transaction Publishers, New Brunswick, s. 61–87.
- LÉVI-STRAUSS, C. (1969): *The Elementary Structures of Kinship*. Beacon, Boston.
- LIN, N. et al. (2001): *Social Capital: Theory and Research*. Aldine De Gruyter.
- LINTON, R. (1936): *The Study of Man*. Appleton-Century, New York.
- LORRAIN, F. a WHITE, H. C. (1971): Structural equivalence of individuals in social networks. *Journal of Mathematical Sociology*, 1, č. 1, s. 49–80.
- MARIN, A. a HAMPTON, K. N. (2007): Simplifying the Personal Network Name Generator: Alternatives to Traditional Multiple and Single Name Generators. *Field Methods*, 19, č. 2, s. 163–193.
- MARSDEN, P. V. (1990): Network Data and Measurement. *Annual Review of Sociology*, 16, s. 435–463.
- MARSDEN, P. V. (2005): Recent developments in network measurement. In: Carrington, P. J. et al. (ed.): *Models and Methods in Social Network Analysis*. s. 8–30.
- MAYER, A. (1966): The significance of quasi-groups in the study of complex societies. In: Banton, M. (ed.): *The social anthropology of complex societies*. s. 97–122.
- MCCARTY, C. (2001): *EgoNet*. University of Florida.
- MCCARTY, C. a MOLINA, J. L. (2014): Social Network Analysis. In: Bernard, H. R. a Gravlee, C. C. (ed.): *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, s. 631–660.

- MILGRAM, S. (1967): The Small World Problem. *Psychology Today*, 2, č. 1, s. 60–67.
- MITCHELL, C. J. ed. (1969a): *Social Networks in Urban Situations*. Manchester University Press, Manchester.
- MITCHELL, C. J. (1969b): The Concept and Use of Social Networks. In: Mitchell, C. J. (ed.): *Social Networks in Urban Situations*. Manchester University Press, Manchester, s. 1–50.
- MITCHELL, C. J. (1974): Social Networks. *Annual Reviews in Anthropology*, 3, č. 1, s. 279–299.
- MORENO, J. L. a JENNINGS, H. H. (1934): Who shall survive?: A new approach to the problem of human interrelations. Nervous and Mental Disease Publishing Co.
- NOOY, W. de et al. (2005): *Exploratory Social Network Analysis with Pajek*. Cambridge University Press.
- PRELL, C. (2012): *Social Network Analysis: History, Theory and Methodology*. SAGE Publications, Los Angeles; London.
- PROCTOR, C. H. (2013): Graph sampling compared to conventional sampling. In: Holland, P. W. a Leinhardt, S. (ed.): *Perspectives on Social Network Research*. Elsevier, s. 301–318.
- RADCLIFFE-BROWN, A. R. (1940): On Social Structure. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 70, č. 1, s. 1–12.
- R DEVELOPMENT CORE TEAM (2009): *R: A Language and Environment for Statistical Computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna.
- SABIDUSSI, G. (1966): The Centrality Index of a Graph. *Psychometrika*, 31, č. 4, s. 581–603.
- SCOTT, J. (2000): *Social Network Analysis a Handbook*. SAGE, London.
- SCOTT, J. (2012): *Social Network Analysis*. SAGE, New York; London.
- SIMMEL, G. (1971): *On individuality and Social Forms*. University of Chicago Press, Chicago.
- TOUŠEK, L. (2009): Problematika sběru relačních dat: příklad analýzy sociálních sítí bezdomovců. *AntropoWebzin*, 2009, č. 2-3, s. 35–41.
- WARNER, L. W. a LUNT, P. S. (1941): *The Social Life of a Modern Community*. Yale University Press, New Haven.
- WARNER, L. W. a LUNT, P. S. (1942): *The Status System of a Modern Community*. Yale University Press, New Haven.

- WARNER, W. L. (1937): A black civilization. A social study of an Australian tribe. Harper & Row, New York & London.
- WARNER, W. L. (1941): Color and Human Nature: Negro Personality Development in a Northern City. Harper, New York.
- WARNER, W. L. (1959): The Living and the Dead: A Study of the Symbolic Life of Americans. Yale University Press.
- WARNER, W. L. a SROLE, L. (1949): The Social Systems of American Ethnic Groups. Yale University Press, New Haven.
- WASSERMAN, S. a FAUST, K. (1994): Social Network Analysis: Methods and Applications. Cambridge University Press, Cambridge.
- WATTS, D. J. (2004): The „new“ science of networks. Annual review of sociology, s. 243–270.
- WELLMAN, B. (1979): The Community Question: The Intimate Networks of East Yorkers. The American Journal of Sociology, 84, č. 5, s. 1201–1231.
- WELLMAN, B. (1983): Network Analysis: Some Basic Principles. Sociological Theory, 1, s. 155–200.
- WELLMAN, B. (1988): Structural analysis: from method and metaphor to theory and substance. In: Berkowitz, S. D. (ed.): Social Structures: A Network Approach. Cambridge University Press, Cambridge.
- WOLFE, A. W. (1979): The Rise of Network Thinking in Anthropology. Social Networks, 1, č. 1, s. 53–64.
- WOLF, E. R. (1966): Kinship, friendship, and patron-client relations in complex societies. In: Banton, M. (ed.): The Social Anthropology of Complex Societies. s. 1–22.

All knowing is comparative

ÚVOD DO MAXQDA: KVALITATIVNÍ, KVANTITATIVNÍ A SMÍŠENÝ VÝZKUMNÝ DESIGN

(Ondřej Hejnal a Ľubomír Lupták)

Kaktusový triumvirát

Německý software MAXQDA je v současnosti jedním z členů pomyslného triumvirátu²³ kaktusového²⁴ (desktopového) výkvětu, mezi nimiž lze jen těžko hledat vítěze. Multifunkční MAXQDA, NVivo a Atlas.ti, jejichž vývoj započal již přibližně na přelomu 80. a 90. let 20. století, jsou totiž velmi podobné odrůdy. Výrazných odlišností, které by byly zcela výlučně spojeny pouze s jedním programem, není mnoho. NVivo například umožňuje získat („vytěžit“) data ze sociálních médií, MAXQDA je kompletně přeloženo do češtiny²⁵ a Atlas.ti nabízí „frustrační tlačítko“, po jehož stisknutí se ozve zoufalý povzdech „Nenávidím počítače!“²⁶ Pochopitelně netvrdíme, že triumvirát nejoblíbenějších soudobých kaktusů je složen z klonů. Máme však za to, že následující charakteristika MAXQDA převzatá z české části webových stránek tohoto softwaru by s drobnými úpravami terminologie obstála i při popisu Atlas.ti nebo NVivo (a do jisté míry i dalších kaktusů zmíněných v předchozí srovnávací kapitole).

Program MAXQDA je moderní nástroj pro profesionální analýzu kvalitativních dat a organizaci poznatků ... MAXQDA umožňuje systematicky vyhodnocovat a interpretovat texty a multimediální záznamy (audio, video) v široké řadě formátů, včetně oblíbených souborů v PDF. S MAXQDA můžete importovat různá data, vytvářet systémy kategorií, kódovat vybrané části dat, psát a organizovat poznámky, používat širokou řadu vyhledávacích funkcí, organizovat data a výsledky analýzy prostřednictvím unikátních vizualizačních nástrojů, používat proměnné a postupy smíšených metod (mixed methods). Verze programu MAXQDAplus Vám dále nabízí efektivní doplňkový modul MAXdictio pro kvantitativní obsahovou analýzu textů a sofistikovaný nástroj MAXmaps pro vizualizaci myšlenek, konceptů a teorií. Od ostatních pro-

23 Zmíněné programy jsou rovněž velmi často citované pospolu v jedné větě (za všechny např. Evers 2011; Friese 2011, s. 65; Saldana 2009, s. 53; Saillard 2011, s. 1; Silver a Lewins 2014, s. 141).

24 Stejně jako v předešlé kapitole budeme nadále používat termínu „kaktus“ (viz předchozí kapitolu).

25 Překlad obstaral Ladislav Toušek spolu s autory této kapitoly.

26 “I hate computers!”

gramů pro kvalitativní analýzu se MAXQDA odlišuje vysokou výkonností a stabilitou, propracovanými funkcemi a zejména uživatelskou přívětivostí. To vše je doplněno o přehledné zpracování programu, intuitivní ovládání, zavedenou terminologii z kvalitativního výzkumu, řadu jazykových lokalizací včetně češtiny a vynikající uživatelskou podporu. (Toušek, česká část stránek MAXQDA²⁷)

Vyjma obecných vlastností, které se dají čekat od zástupce, resp. zástupců CAQ-DAS (*Computer Assisted Qualitative Data Analysis Software*), je třeba vyzdvihnout příjemné, snadno a rychle naučitelné ovládání v přehledném grafickém rozhraní, které běží jak pod Windows, tak MacOS²⁸. V případě studentské licence (resp. různých a obtížně srovnatelných studentských licencí) nabízí i přijatelnou cenu pohybující se kolem 3 000 Kč (viz tabulka 1), která zhruba odpovídá (jednorázově placenému) dvouletému předplatnému Atlas.ti (75 eur), jednoleté, ale „dvojité“ licenci NVivo (95 eur, tj. 47,5 eur za jeden počítač) a nejdražší, ovšem „doživotní“, garanci používat zakoupenou verzi MAXQDA+ (118 eur). Jakkoli se tedy budeme v následujících částech, zabývat **výhradně** popisem vlastností a funkcí MAXQDA, nejedná se o postupy, které oddělují německý kaktus od zbytku říše CAQDAS. Kaktusový triumvirát alespoň prozatím nemá svého Caesara. Vzhledem k právě řečenému je náš úvod do MAXQDA, který se postupně zaměří na tři ideální typy výzkumných designů – kvalitativní, kvantitativní a smíšený²⁹ – zároveň obecným uvedením do problematiky zpracování kvalitativních (nestrukturovaných) dat s využitím počítačových programů.

27 <<http://www.maxqda.com/lang/informations-in-czech>>, navštíveno 8.1.2015

28 Ovšem bez zprostředkujícího software nespustitelné v linuxovém prostředí.

29 Interdisciplinární povaha antropologického/etnografického výzkumu do jisté míry stírá hranice mezi zmíněnými ostrými typy designů. Tomu odpovídají i následující příklady, u nichž lze hovořit spíše o inklinaci k danému typu výzkumu, nikoli o rozhodnutí „buď – anebo“. Použitá metodologie byla téměř vždy tak trochu „smíšená“.

Tabulka 1: Kaktusy placené, desktopové: Cena zkušební verze a podporované programy.

Software	Cena*	Trial/demo	Win	OS	Linux	Web	TXT	DOC	PDF	Grafika	Audio	Video
Atlas.ti	2643	30 dní	Ano	Ano	Ne	Ne	Ano	Ano	Ano	Ano	Ano	Ano
Dedoose	2900	30 dní	N/A	N/A	N/A	Ano	Ano	Ano	Ano	Ano	Ano	Ano
DiscoverText	2643	30 dní	N/A	N/A	N/A	Ano	Ano	Ano	Ano	Ano	Ano	Ano
Ethnograph	2643	30 dní	Ano	Ne	Ne	Ne	Ano	Ano	Ne	Ne	Ne	Ne
f4analyse	2109	Demo	Ano	Ne	Ne	Ne	Ano	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne
HyperQual	3973	60 minut	Ano	Ano	Ne	Ne	Ano	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne
HyperResearch	4392	Demo	Ano	Ano	Ne	Ne	Ano	Ne	Ne	Ano	Ano	Ano
MAXQDA	3151	30 dní	Ano	Ano	Ano***	Ne**	Ano	Ano	Ano	Ano	Ano	Ano
NVivo	2536	30 dní	Ano	Ano	Ne	Ne**	Ano	Ano	Ano	Ano	Ano	Ano
QDA Miner	4811	Demo	Ano	Ano***	Ano***	Ne	Ano	Ano	Ano	Ano	Ne	Ne
Qualrus	3951	Demo	Ano	Ano***	Ano***	Ne	Ano	Ne	Ne	Ano	Ano	Ano
Quirkos	1351	30 dní	Ano	Ano	Ne	Ne	Ano	Ano	Ano	Ne	Ne	Ne
WebQDA	2884	30 dní	N/A	N/A	N/A	Ano	Ano	Ano	Ne	Ano	Ano	Ano

Pozn.:

* Cena je uváděna v Kč (standardizována dle kurzů ČNB k 17. 12. 2014). Odpovídá roční studentské licenci; tzv. „doživotní licence“ nebyla zohledněna.

** Serverová verze. Sama o sobě nefunkční ve webovém rozhraní.

*** Podmíněno použitím emulátoru či virtuálního operačního systému.

Základní charakteristiky a funkce MAXQDA³⁰

Podobně jako zbylé kaktusy ze zmíněného trojlístku (a více či méně i několik dalších placených a neplacených, srov. předchozí kapitolu) je MAXQDA schopen zpracovat, tj. zobrazit a kódovat, prakticky všechny relevantní textové, obrazové či audiovizuální formáty – PDF, TXT, DOC/DOCX, RTE, JPG/JPEG, GIF, WAV, MP3, MP4, AVI atd.³¹ Všechny soubory se ukládají přímo do MAXQDA projektu (MX5), tj. mají podobu jakéhosi „kontejneru“, v němž se empirický materiál kupí

30 Následující podkapitoly jsou přeloženými a přepracovanými verzemi relevantních částí našich předchozích publikovaných textů (Hejnal 2012a, 2012b; Hejnal a Lupták 2013a, 2013b, 2013c; Mertl a Hejnal 2013).

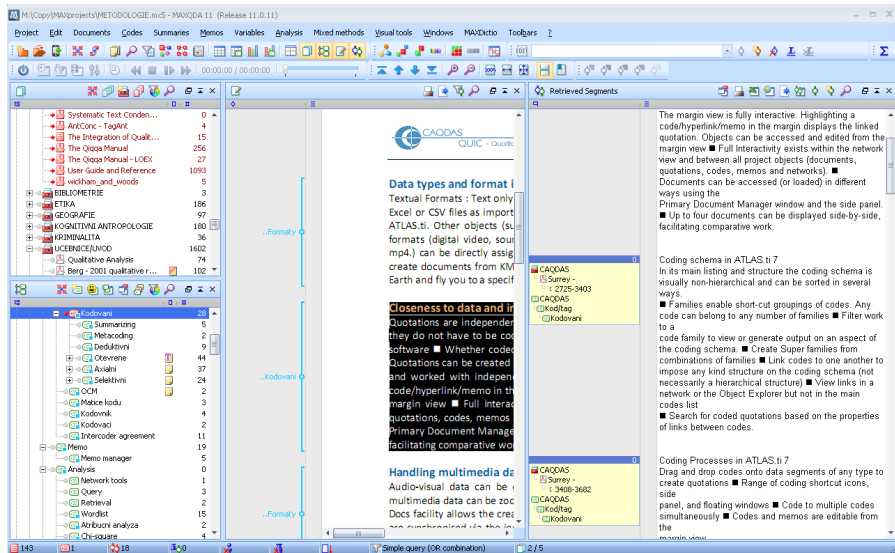
31 Do jisté míry překvapivá je absence podpory (importu) HTM/HTML. Zároveň je třeba upozornit na potenciální problémy s kódováním TXT, které mohou text obsahující českou diakritiku učinit zcela nečitelným. Nejspolehlivější se zatím zdá být kódování UCS-2 Little Endian.

a není ho zapotřebí externě uchovávat.³² Z toho vyplývá, že se tímto způsobem jednak data zálohují a jednak není nutné hlídat neměnnost přístupových cest k nim. Pracovní plocha MAXQDA je přehledně rozdělena do čtyř nastavitelných a vypínatelných/aktivovatelných částí: systému dokumentů, tzv. kódovníku (systému kódů), prohlížeče dokumentů a získaných segmentů.³³

Systém dokumentů zobrazuje veškerý importovaný textový, obrazový nebo audiovizuální materiál, který lze dvěma základními způsoby (dokumentové sety a skupiny) třídit do menších celků (nejčastěji tematicky nebo žánrově orientovaných; např. Média, Rozhovory, Právní dokumenty atd.). **Prohlížeč dokumentů** zobrazuje konkrétní vybraný (nejen textový) dokument ze systému dokumentů. **Kódovník** sestává z uživatelem definovaných kódů, které mohou tvořit tzv. kódovací strom, tj. hierarchickou (rozvětvenou) strukturu, v níž jsou kódy pospojovány do různých úrovní z hlediska své obecnosti/konkrétnosti. Vytváření podřazených/nadřazených kódů, které jsou v některých typech výzkumných problémů přímo nezbytné, je v MAXQDA maximálně jednoduché: kód stačí vytvořit, popř. myší „uchopit“ již vytvořený, a přesunout na místo určení pod nebo nad jiný kód. Poslední, čtvrté podokno nabývá na důležitosti až s plněním se kódovníkem. Zobrazuje totiž tzv. **získané segmenty dat**, tj. okódované části textů, obrázků a audiovizuálních nahrávek, které jsou (znovu)vyvolány na základě aktivace příslušného kódu.

32 Ovšem tato zjevně pozitivní vlastnost má svá úskalí a meze. Problémem může být import velkého počtu (řádově tisíců) menších souborů (na úrovni desítek KB) anebo několika (řádově desítek) objemnějších (na úrovni stovek MB). Nicméně do takových extrémních poloh se datový soubor standardního etnografického projektu zpravidla nedostává. Na základě naší zkušenosti však nedoporučujeme vytvářet projekty o celkové velikosti přesahující 2 GB – analyzujete-li například filmy velkého datového rozsahu, raději je kódujte v samostatných projektech anebo je nevkládejte přímo do MAXQDA projektu. Problém není v celkovém součtu GB datového souboru (do 30–50 GB nemusí nastat nic znepokojujícího), ale v poměru mezi částí, kterou do projektu importujete přímo (zminěná „kontejnerová“ vlastnost MAXQDA) a zbytkem, který ponecháte v adresáři s externími soubory. Přímé nahrání sice zkracuje dobu zpracovávání dat, ale je-li překročena určitá velikost takového souboru (přibližně odpovídající zminěným 2 GB), projekt se stává v lepším případě otravně zpomalený, v horším těžko použitelný a v nejhorším nenávratně zničený. Tomu lze předejít vhodně zvolenou hranicí pro (přímý vs. nepřímý) import souborů, tj. zdali bude daný soubor součástí projektu anebo na něho bude odkazováno do externího úložiště. Konkrétní hodnotu tohoto maxima nelze určit bez ohledu na předpokládanou strukturu (budoucího) korpusu. Ovšem přinejmenším platí, že začnete-li na 5 až 10 MB (tj. soubory větší budou poslány mimo projekt do zadaného adresáře), vyhnete se naznačeným peripetiím. Pokud nebude práce v MAXQDA dostatečně plynulá, lze si experimentálně ověřit (pochopitelně na kopii projektu), kolik ještě projekt „snese“ přímo importovaných dat.

33 V současné, tj. jedenácté verzi programu se variabilita prostředí rozšířila o čtyři možná rozestavení zminěných oken. Tato novinka je přinejmenším po určitou dobu práce s MAXQDA příjemným zpestřením. S ohledem na dnešní standardy uhlopříček monitorů je možnost posazení oken prohlížeče dokumentů a získaných segmentů vedle sebe přes celou šířku pracovní plochy vcelku pochopitelný tah.

Obrázek 1: Pracovní plocha MAXQDA.

Jak vyplývá z uvedeného, klíčovou analytickou technikou MAXQDA je **redukce datového souboru prostřednictvím kódování** (srov. Bernard 2006, s. 404; Rebori et al. 2014), tj. „operace, pomocí nichž jsou údaje rozebrány, konceptualizovány a opět složeny novými způsoby“ (Strauss a Corbin 1999, s. 39). Kód je v zásadě indexační nástroj: „umožňuje navzájem fyzicky propojit řadu úryvků, které se týkají podobné věci. Místo abychom se volně přehrabovali úryvky, označíme si kód, který nás právě zajímá, klik, klik, a najednou skrze něj ‚držíme‘ a přímo kontrolujeme celou řadu úryvků, pocházející z různých datových dokumentů“ (Konopásek 2005, s. 6). Induktivní či otevřený kódování, vycházející z metody zakotvené teorie, je „část analýzy, která se zabývá označováním a kategorizací pojmů pomocí pečlivého studia údajů“ (Strauss a Corbin 1999, s. 43). Identifikované pojmy jsou dále analyticky rozvíjeny kladením otázek, zjišťováním podobností nebo rozdílů a srovnáváním (Strauss a Corbin 1999, s. 52). Jakkoli jsou tyto postupy spojovány nejčastěji s tzv. zakotvenou teorií (*grounded theory*), neliší se příliš od přinejmenším některých typů etnografických analýz (např. Spradley 1970, 1980).

Pokud nás zajímá kupříkladu proces v následující kapitole označovaný jako sekuritizace, můžeme vytvořit kód s tímto názvem a přiřazovat mu ty části textu (věty, odstavce či jiné soudržné významové celky z našeho empirického materiálu), jejichž význam mu z našeho analytického hlediska odpovídá. Tento kód (a k němu náležející úseky textu) lze navíc dále členit na subkódy například podle předmětu, způsobu provedení, referenčního objektu, sekuritizujících aktérů či jiných kritérií: sekuritizace prováděná někým specifickým, sekuritizace Romů, imigrantů, bezdomovců, energetických zdrojů, výslovná, skrytá, s odkazem na autoritu, odvozuji

atd. MAXQDA pomáhá přehledně zobrazit věty nebo odstavce textů vztahující se k sekuritizaci nebo příslušnému podřazenému kódu v jednom okně a dále s nimi pracovat, kvantifikovat jejich výskyt (v jednotlivých textech, v části korpusu nebo v celém korpusu), zpracovat je pomocí některých z automatických funkcí, případně je podrobovat dalšímu manuálnímu kódování.

Kromě elementární funkce kódování software nabízí další možnosti zpracování empirických dat jako například poznámkování (tzv. *memoing*), vyhledávání slov a následné automatické kódování (věty nebo odstavce), vizuální nástroje (například MAXMaps nebo prohlížeč matice kódů), kvantitativní modul MAXDictio, který mimo jiné počítá frekvence slov, váhový filtr kódů, speciální vyhledávací funkce dvou a více kódů (např. sdílený průsečík kódů), propojování dokumentů pomocí definice vazeb, integraci Google Earth, přiřazení atributů (proměnných) daným textům (nebo jiným typům dat), typologické tabulky nebo možnost týmového výzkumu, tj. současného kódování jednoho projektu několika výzkumníky. Výstupy některých speciálních funkcí a modulů MAXQDA ve formě XLS, XLSX nebo CSV lze dále importovat do softwarů pro statistickou (STATA, SPSS, PSCP, PAST, R atd.) nebo síťovou analýzu (UCINET, CYTOSCAPE, PAJEK atd.). Není-li analýza vystavěna kolem složitých kvantifikací a/nebo statistických výpočtů, uživatel si plně vystačí s MAXQDA.

Kvalitativní přístup: Sekuritizační praktiky ve středoevropském poli bezpečnostních profesionálů

V tomto kvalitativněji orientovaném výzkumu jsme zpracovali celkem 110 textů v různých formátech pohybujících se rozsahem od krátké studie po delší monografii. Texty byly vybrány z rozsáhlejšího datového souboru tak, aby co nejlépe odpovídaly jeho různorodosti, tj. obsáhly převážnou část tematické variability i spektra zastoupených autorů a na základě možnosti triangulace dat/interpretací vytvořených v rámci textové analýzy s daty pocházejících zejména z etnografických výzkumů. Kódovací strom pro manuální zpracování dat byl částečně dán předem: tvořily ho čtyři základní kódy/analytické kategorie (sekuritizující aktér, hrozba, referenční objekt, opatření) plynoucí ze zvolené teoretické perspektivy (kodaňské školy). Podřízené kategorie kódovacího stromu (ve finální fázi celkem tři nižší úrovně kódů) však byly tvořeny v průběhu procesu kódování, které je blíže k induktivní logice zakotvené teorie či identifikaci kulturních témat/domén (srov. Ryan a Bernard 2003). V rámci celého procesu byly kódy pro lepší přehlednost a vyloučení duplicitních či marginálních kategorií několikanásobně upravované a přeskupované. Jednotlivé kódy jsme přitom postupně v průběhu práce umísťovali jako volné objekty do modulu MAXMaps, průběžně je skládali do podoby typizovaných strategií a vizualizovali vztahy mezi nimi, příp. jejich vztahy s dalšími proměnnými.

Kódem jsme postupně přiřazovaly menší či větší části textu (zpravidla delší než jedna věta a kratší než jeden odstavec) reprezentující konkrétní významotvorné techniky a/nebo obsahy. V rámci procesu kódování se ukázalo, že se mezi kódy objevují pravidelnosti týkající se partikulárních technik produkce jednotlivých

významů relevantních pro mluvení o bezpečnosti a další kódování se zaměřilo na zmapování celého spektra těchto technik. Účelem bylo identifikovat více nebo méně preferované techniky na základě jejich relativního výskytu a následně je korelovat s jinými aspekty (proměnnými) psaní o bezpečnosti. Možnost korelace relativního výskytu konkrétních kódů byla podmíněna konstrukcí vhodné škály, která bude relativní výskyt reprezentovat, jakož i zúžením a převedení korpusu textů na texty podobného formátu, žánru a rozsahu. Zkonstruovali jsme proto rovnoměrně distribuovanou pětibodovou škálu sahající od nejvyšších po nejnižší čísla reprezentující konkrétní výskyt daného kódu v jednom textu. Podle této škály jsme určili hodnoty relativního výskytu sledovaných kódů v jednotlivých textech. Pro vybrané kódy jsme následně převedli Spearmanovu korelaci (vhodnou pro ordinální data vytvořená pomocí škály relativního výskytu kódů) s pomocí statistického programu SPSS (viz tabulka 2).

Tabulka 2: Vztahy vybraných kategorií (kódů) bezpečnostního diskurzu

N	Kategorie 1	Kategorie 2	Korelační koeficient
43 textů	Vytváření hrozby	Návod na jednání	-0,477**
46 textů	Váha hrozby	Definice ohroženého	0,414**

Pozn.: ** $P < 0,01$. Převzato a upraveno z disertační práce (Lupták 2011, s. 149–150).

V rámci celého procesu jsme tedy využívali jen ty nejzákladnější funkce MAXQDA: „volné“, více či méně induktivní kódování a tvorbu vizualizací v modulu MAXMaps. Přesto nám využití tohoto softwaru poskytlo dlouho nevídanou a mimořádně cennou možnost: plynulé (a při instalaci na přenosný počítač dokonce vysoce mobilní) zpracovávání všech textů na jednom místě s permanentní vizualizací základní hierarchie kódovacích kategorií a s možností využití dalších přídatných modulů pro pomocné analytické operace (zejména modul MAXMaps). Manuální kódování tohoto typu by vyžadovalo nepoměrně více času, energie i fyzického prostoru. Díky MAXQDA bylo možné zkrátit dobu velmi často mechanického „uspořádávání“ datového souboru na nutné minimum a věnovat se o to déle uspořádávání tezí a argumentů, které z dat vyplynuly.

Kvantitativní přístup: Mediální obraz Romů v českých médiích

Analýza mediálního obrazu Romů byla zpracována pomocí metody kvantitativní obsahové analýzy (Krippendorff 2004; Riffe et al. 2005)³⁴ a vycházela z předpokladu, že se ve sledovaném období bude v souladu s mechanismy tzv. morální paniky měnit objem negativních mediálních reprezentací a posílí objem a váha sekuritizačních narativů. Všechny zpracovávající texty (tj. články v celostátních

34 Výsledky analýzy prozatím nebyly prezentovány v písemné podobě.

a regionálních denících a časopisech, internetové zdroje a televizní a rozhlasové zpravodajství), které obsahují slova „rom“ a „cikán“ ve všech gramatických modifikacích z let 2010–2012, byly získány z české mediální databáze Anopress. Jednotkou analýzy byly mediální zprávy ve formě textu, které pocházejí z výše uvedených kategorií médií. Korpus našich dat tedy obsahoval všechny české mediální zprávy týkající se Romů. Nejdříve jsme se snažili o získání rychlého vhledu do zkoumaného materiálu. Proto jsme v prvních fázích využili modul MAXDictio pro kvantitativní obsahovou analýzu. Kvalitativní metody jsme upotřebili až v dalších výzkumných fázích.

Struktura výstupních textů z Anopress (přesněji standardizovaná hlavička textů stažených z této databáze mediálních textů) dovoluje s pomocí automatického kódování časově nenáročně přiřazení atributů podle vlastního uvážení: datum, jméno autora, počet stran či pořadí relace, název a typ média a náklad. Jako příklad může posloužit přiřazení názvu média k jednotlivým článkům. Zmiňované hlavičky obsahují i následující řádek „Zdroj: [název média]“. Nechali jsme tedy MAXQDA vyhledat všechny textové řetězce, které obsahovaly „Zdroj:“. Při parametrech vyhledávání jsme použili velké písmeno a dvojtečku jako parametry, které měly společně minimalizovat možnost, že MAXQDA vyhledá řetězce, které jsme neměli na mysli (například v textu samotné mediální zprávy a nikoli v jeho hlavičce). Pomocí funkce *Analysis>Lexical search* jsme nechali tento řetězec vyhledat ve všech článcích, přičemž jsme si zvolili možnost *Case-sensitive*, která rozlišuje malá a velká písmena (například zdroj ≠ Zdroj ≠ ZDROJ). Po zpracování požadavku (čas zpracování obvykle odpovídá objemu textů, v nichž vyhledávání probíhá – to značí, že v případě práce s korpusem obsahujícím enormní množství textů se může program na jistý čas jevit jako zaneprázdněn) nabídne MAXQDA tabulku s výskyty zadaného řetězce v datovém korpusu. Následně můžeme vytvořit nový kód s libovolným názvem, například „zdroj“ a klikneme na tlačítko *Auto-code* (nebo Ctrl+Q), vyjme kód „zdroj“ a zaškrtneme možnost kódovat věty, v nichž se výraz „Zdroj:“ vyskytuje. Ideálně by mělo platit, že jeden text (dokument) = jeden hledaný řetězec (lze zkontrolovat v systému dokumentů). Pak aktivujeme všechny dokumenty a kód „zdroj“ a exportujeme získané textové segmenty ve formě excelovské tabulky. Exportujeme také atributy našeho MAXQDA souboru. Data z obou tabulek propojíme a manuálně pročistíme. Pokud máme například v buňce „Zdroj: Blesk“, odstraníme přebytečné znaky pomocí jednoduché excelovské funkce najít a nahradit. Tento soubor (s původními proměnnými/atributy a s novou proměnnou zdroj) zpětně importujeme do souboru s naším projektem MAXQDA (*Variables>import*). Stejně postupujeme u dalších proměnných. V průběhu několika minut máme připravenou tabulku se základní kategorizací všech zpracovávaných mediálních zpráv.³⁵ Vyjma použití v rámci statistické ana-

35 Popsaný postup není jediný možný. Sloupce s výskytem jednotlivých hledaných slov ve výsledné tabulce MAXDictio Coder jsou totiž převoditelné na proměnné pomocí funkce *Transform to Document Variable*, kterou lze spustit z levého horního rohu tabulky. Tento postup můžeme doporučit při zpracovávání projektů, které zahrnují řádově stovky dokumentů. Vzhledem k počtu mediálních sdělení ve zmiňovaném projektu byla alternativa s mezikrokem v Excelu viditelně rychlejší.

lýzy coby atributy jednotlivých kategorií je možné předpřipravit korpus na komparativní analýzu (viz zpracování metafor dále). Po tomto přiřazení proměnných k daným textům jsme připravili slovník příznakových slov odpovídajících tomu typu reprezentací, které nás zajímaly nejvíce (například nebezpečí, kriminalita, hrozba, zloděj, krádež atd.) a s pomocí funkce MAXDictio Coder vyhledali jejich výskyt v jednotlivých člancích. Výsledek vyhledávání jsme exportovali ve formě excelovské tabulky importovatelné (s většími či menšími úpravami) do většiny statistických programů. V českém prostředí podobné principy a postupy v MAXQDA prezentovali při analýze volebních programů Petr Vašát s Danielem Čermákem (2015). Na metodologické úrovni propojili klasickou kvantitativní obsahovou analýzu a vybrané (na gramatické rysy cílící) části přístupu kritické diskurzivní analýzy jako například zachycení výskytu modalizace výpovědi aktérů (srov. Vašát 2008). Oba postupy zároveň mezi řádky naznačují problematické aspekty využití automatizovaného kódování v případě česky psaných textů.

Smíšený přístup: MAXQDA, metafor, bezdomovci

Výzkumem metafor (Mertl a Hejnal 2013) navazujeme na předchozí projekt a používáme (Mertl 2012), popř. upravujeme, již použité procedury. Oproti předchozímu projektu klademe větší důraz na kvalitativní část. Cílem analýzy je identifikace, interpretace a komparace různých metafor, které se objevují v mediálních sděleních z let 1996, 2004 a 2012. Celkový datový soubor tvoří mediální sdělení (N = 20221) ze všech hlavních typů médií (tj. televize, rozhlas, časopisy, celostátní a regionální deníky), které jsme získali prostřednictvím služby Anopress IT. Z nich jsme se omezili pouze na televizi a celostátní deníky. Přepisy článků a televizního vysílání byly vybrány na základě klíčového lemmatu (viz slovníček pojmů níže) „bezdomovec“. Postup zpracování dat je rozdělen do čtyř kroků.

(1) **Příprava korpusu a prvotní přiřazení proměnných.** Tento bod odpovídá postupu, který zazněl v předešlé části. Zopakujme, že chceme-li například vytvořit proměnnou zdroj, je možné automaticky kódovat celou větu s řetězcem „Zdroj:“ a získat tím proměnnou přímo v MAXQDA. To samé platí pro datum a oblast. Během několika hodin je možné elementárně zpracovat desetitisíce mediálních souborů a připravit relevantní sety s dokumenty (např. dle roku, měsíce, typu média)

(2) **Frekvenční analýza.** Pomocí stejného programu, resp. modulu MAXDictio jsme zjistili frekvence slov v jednotlivých subkorpusech (tj. v jednotlivých letech). Získali jsme tři tabulky se slovy, která byla seřazena dle počtu výskytu (pro zkrácenou verzi viz tabulka 2). Nepoužívali jsme lemmatický slovník (analýza tudíž obsahovala všechny tvary slov zvláště), ale tzv. stop-list, tj. seznam slov, které program ignoruje. Na základě frekvenční analýzy jsme z každého subkorpusu vybrali nejpoužívanějších 300 slov (lexikálních jednotek). Tento krok byl problematický: jelikož jsme nepoužili lemmatický slovník, některá častěji se opakující slova (a témata) mohla být „roztříštěna“ v korpusu skrze své různé tvary. Abychom minimalizovali tuto možnost, využili jsme funkci keywords v rámci souboru freeware aplikací pro obsahovou analýzu AntConc.

(3) **Předpokládaná tematická pole.**³⁶ Nejčastěji užívaná slova a nadužívaná slova v rámci funkce keywords jsme shlukli do tematických, resp. sémiotických polí: např. Represe [sémiotické pole] obsahující „zloděj“, „krádež“, „trest“ [používaná slova] atd. Polí jsme vytvořili celkem 25 (např. Represe, Rodina, Problém, Sociální pomoc, Substinance atd.). Prostřednictvím vyhledání slov (nyní již lemmat) a automatického kódování (viz bod 1 a předešlá část) jsme nakódovali celé věty obsahující nadužívaná slova. MAXQDA umožňuje tyto segmenty textu (věty) „vyvolat“. Chceme-li například analyzovat metaforičnost sémiotického pole Represe, konkrétně slova „zloděj“ (resp. kódu „zloděj“) v celostátních denících, lze aktivovat příslušná mediální sdělení (díky bodu 1) a slovo, resp. kód „zloděj“.

Použití MAXQDA v jednom ze svých oken zobrazí pouze segmenty textu odpovídající zmíněnému příkazu, tj. věty z celostátních deníků v daném roce obsahující slovo „zloděj“. Z jednotlivých tematických polí jsme následně vybrali klíčová slova, která byla poplatná pro naši analýzu, přičemž tato slova jsme vybrali na základě tří kritérií. Prvním bylo vytyčení referenčních slov, která se vztahují k našemu výzkumu a u nichž jsme chtěli zjistit, zda jsou v korpusu metaforizována. Jelikož máme problematiku velmi úzce vytyčenou, jsou tato referenční slova pouze dvě (jsou v lemmatickém tvaru) – bezdomovec a bezdomovectví. V rámci druhého kritéria jsme vybrali slova, která se vztahují nebo by se mohla vztahovat k našemu výzkumu. Důvodem je skutečnost, že například slovo „lidi“, které bylo často využíváno (viz tabulka 2) sice figuruje v sémiotickém poli, nicméně toto slovo je příliš obecné a dá se tudíž předpokládat, že je pouze součástí běžné mluvy, a tudíž se k němu nebude pojit žádná relevantní metaforičnost. A konečně třetím kritériem byla „deviace“ lexikální jednotky, kdy jsme vybrali slova, která byla natolik zvláštní vzhledem k tematickému poli nebo celkovému tématu, že upoutala naši pozornost (např. divadlo, porno atd.).

(4) **Identifikace metafor.** Po přečtení vět, popř. delšího úseku (panovala-li nejistota) jsme určili, jestli se v nich nachází metafora anebo odkazují k nějaké metafoře či jsou doslovným vyjádřením svého autora (a nejsou tudíž metaforická). Takto jsme postupovali se všemi sémiotickými poli. Postupným čištěním kódovníku a re-kódováním sémiotických polí jsme získali jak kvantitativní ukazatele (zejména relativní počet metaforických vyjádření), tak i kvalitativní vzhled do významu jednotlivých metafor.

36 V původním textu zmiňujeme „Sémantická pole“. Vzhledem ke konceptuálnímu nejjasnostem jsme od tohoto sousloví upustili.

Analýza vizuálních dat v MAXQDA

V rámci našeho korpusu mediálních textů týkajících se Romů se vyskytovalo relativně velké množství obrazového materiálu, který jsme nemohli ponechat nedotčený. Obrazy provázely text v podobě perexového obrázku, ilustračních fotografií nebo fotografických galerií uvnitř článku a v některých případech (fotoreportáž ze specifických událostí, např. protiromský pogrom) tvořily obrazy a videa dokonce jádro mediální reprezentace. Pro kódování obrazů jsme zvolili jednoduché schéma postavené na analytickém rámci, jehož jádro tvoří ikonografie Ervina Panofského a na předpokladu, že význam obrazů je možno nahlížet ve dvou základních vrstvách – „reprezentální neboli denotativní význam (kdo a co je zobrazováno), na němž je pak nanášena vrstva další, konotativní neboli také symbolický význam (co to všechno má znamenat)“ (Leeuwen a Jewitt 2001, s. 10–34; srov. též Panofsky 1955). Tomu odpovídá základní schéma kódovacího stromu, v němž dvě klíčové kategorie představují kódy reprezentující denotativní a konotativní významy, a doplněny jsou (vzhledem k pestrosti datového souboru a různorodým formám obrazových dat) o kódy formální, týkající se techniky zpracování obrazových dat, žánru, autora a média. Pravidelnosti odhalené v rámci kódování (tj. opakovaně se vyskytující techniky produkce významů spadající do denotativní a konotativní kategorie kódů) jsme po dokončení kódování utřídili do podoby ideálních typů představujících základní strategie reprezentace v rámci jednotlivých forem nebo žánrů obrazových a audiovizuálních materiálů. V rámci triangulace – a především u těch obrazových dat, které tvořily jádro mediální zprávy, tj. u obrazových a video galerií – jsme se soustředili na induktivní kódování textových reakcí v online diskusích k daným obrazům. To nám umožnilo pracovat s jedním, i když velice specifickým segmentem publika, jemuž je obrazová reprezentace adresovaná, zaznamenat spektrum jeho reakcí a extrahovat z jeho verbálního chování, co pro ně dané obrazy nebo jednotlivé prvky znamenají v konotativní významové rovině. Výsledky kódování online diskusí jsme následně porovnali s výsledky kódování obrazových dat a přispůbili jim finální podobu vytvořených ideálních typů.

Součástí našeho výzkumu bylo také sledovat, jak se strategie zobrazování v čase mění, kteří aktéři přicházejí s novými strategiemi a zda – a za jakých podmínek – některé strategie mediálnímu diskurzu dominují. Chronologické uspořádání obrazových dat v rámci korpusu umožnilo tento vývoj zřetelně nahlédnout a vztáhnout ho k výsledkům kódování textových reprezentací.

Závěr

V návaznosti na předchozí přehledovou kapitolu jsme stručně představili jednoho z kaktusových králů – software MAXQDA – a popsali několik možných postupů práce, které lze rozmístit na různé části pomyslné osy kvalitativní – smíšený – kvantitativní přístup. Záměrně jsme za příklady zvolili vlastní výzkumy, které určitě nepředstavují nejlepší možné ukázky daných procedur, ale zato odpovídají našim zkušenostem s MAXQDA, tj. nespolehají se na mnohdy zkratkovité, příliš obecné anebo „přikrášlené“ metodologické kapitoly „jak se to všechno stalo“ empirických studií či některých „Úvodů do“ (k těm, které v dané problematice považujeme za přínosné, viz Rozšiřující literatura). Přestože tento německý dlouhodobě vyvíjený software patří nejen dle našich zkušeností mezi tři nejlepší nástroje, které jsou momentálně k mání na trhu (i mimo něj), snažili jsme se bez nároku na úplnost a v návaznosti na závěrečné teze o „přebujelosti“ z předchozí kapitoly poukázat i na jeho „stinné“ stránky, resp. naznačit, jakým způsobem daný zádrhel vyřešit či alespoň zmírnit.

Zdali je MAXQDA tím nejlepším řešením pro daný typ výzkumného projektu, může napovědět i 30denní (plně funkční) zkušební verze, potažmo její porovnání s trial verzemi konkurentů (pro cenové relace viz tabulka 1). V případě usnadnění a urychlení zpracování našich analýz bezesporu obstál, což by patrně platilo i minimálně pro zbylé dva programy z triumvirátu – Atlas.ti a NVivo. Padne-li volba právě na MAXQDA, doporučujeme zvolit „plusovou“ verzi, která zahrnuje modul MAXDictio. Jakkoli je avizován coby rozšíření pro kvantitativní analýzu, je možné, a v některých případech i žádoucí, ho využít i během projektu, který je na zmíněné metodologické ose umístěn mnohem blíže kvalitativnímu vrcholu. Vzhledem k databázovému či kategorizačnímu využití, které bylo popsáno v podkapitolách vztahujících se ke kvantitativnímu a smíšenému přístupu, může být MAXDictio upotřeben při počáteční orientaci ve zcela neznámém datovém souboru díky kombinaci funkcí Frekvence slov, MAXDictio kodér a/nebo jednoduchého i strukturovanějšího vyhledání (dotazování). Čím více textových souborů se v datovém korpusu nachází, tím důležitější je jeho role; a naopak, nikterak překvapivě, s převahou audiovizuálních typů dat smysluplnost jeho využití strmě klesá. Každopádně se za kýžený příplatek 19 euro ke standardní verzi rozhodně vyplatí.

Slovníček pojmů

Morální panika

Koncept uchopující specifický typ sociální kontroly představený Stanley C. Cohenem, který označuje proces i stav, kdy značné množství lidí začíná v určité chvíli – zejména pod vlivem medií preferujících určitý typ a tón popisu situace – pociťovat a následně i vyjadřovat obavy z určité skupiny nebo kategorie lidí, o níž se předpokládá, že ohrožuje sociální řád a bezproblémový chod společnosti

Sekuritizace

Proces, během něhož se z určitých (zdaleka nejen) sociálních fenoménů, skupin či kategorií stávají za použití sociokulturně akceptovaných technik „nebezpečné“ objekty, tj. potenciální hrozby pro jednotlivce i celou společnost (popř. celý svět).

Zakotvená teorie (*grounded theory*)

Systematický a relativně ustálený postup zpracování kvalitativních dat vyvinutý v 60. letech 20. století dvojicí sociologů Barney Glaser a Anselm Strauss, který je charakteristický počátečním induktivním (otevřeným) kódováním nestrukturovaných dat (většinou textů), postupným utvářením výkladových schémat „ukotvených“ v empirických datech a snahou o minimalizaci vlivu předvýzkumných znalostí a teorií na výslednou podobu interpretace, tj. veškerého předporozumění, které se nachází „mimo“ badatelova data. Kritika předpokládaného ideálu badatele jako teoretické „tabula rasa“ se stal základem přehodnocení některých východisek a soudobé používané verze metody zakotvené teorie jsou ve vztahu k deduktivním aspektům analýzy mnohem vstřícnější.

Ikonografie

Odvětví teorie/historie umění zabývající se popisem a porozumění významu či symbolice vizuálních dat a navazující na sémiologické/sémantické práce Erwina Panofskyho.

Memo, Memoing

Poznámka, resp. průběžné poznámkování segmentů dat (textu), kódů, rodících se konceptů, interpretací atd.

Triangulace

Obecně postup zjišťování a/nebo zlepšování platnosti (validity) empirických dat. Základní formy zahrnují například užití více různých datových zdrojů, aplikaci odlišných metod či výkladových schémat anebo zapojení většího množství badatelů v rámci interpretace určitého fenoménu.

Lemma

Buďto reprezentativní, slovníkový tvar slova anebo vyčerpávající souhrn všech možných tvarů lexikální jednotky zpravidla reprezentovaný slovníkovým tvarem, tj. lemmatem v prvním naznačeném významu.

Stop-list, příp. stoplist

Textový soubor obsahující soubor slov, resp. shluků znaků, která jsou při určitém typu analýzy (nejčastěji frekvenční) ignorována. Obecně jsou to jakákoli slova/shluky písmen, které jsou ve vztahu ke zkoumanému problému irelevantní či bezvýznamná.

Literatura

- BERNARD, Russell H., 2006. *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*. Oxford: AltaMira Press.
- EVERS, Jeanine C., 2011. From the Past into the Future. How Technological Developments Change Our Ways of Data Collection, Transcription and Analysis. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*. roč. 12, č. 1, s. Art. 38.
- FRIESE, Susanne, 2011. Using ATLAS. ti for analyzing the financial crisis data. *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*. roč. 12, č. 1, s. 1–67.
- HEJNAL, Ondřej, 2012a. Antropologův den mezi „klienty represe“: Zúčastněné pozorování bezdomovců ve středně velkém městě. *AntropoWebzin*. roč. 8, č. 3, s. 141–152.
- HEJNAL, Ondřej, 2012b. Nacionalismus, multikulturalismus, sociální vyloučení a „sociálně nepřizpůsobiví“: Analýza dominantně politického diskursu v České republice (2006–2011). *AntropoWebzin*. č. 2, s. 47–66.
- HEJNAL, Ondřej a Lubomír LUPTÁK, 2013a. (De)sekuritizácia bezdomovectva v postsocialistickom urbánnom laboratóriu. In: Jaroslav UŠIAK, Jana LASICOVÁ a Dávid KOLLÁR, ed. *Bezpečnostné fórum 2013. Zborník vedeckých prác*. Banská Bystrica: Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, s. 478–488.
- HEJNAL, Ondřej a Lubomír LUPTÁK, 2013b. Když výzkum, tak skrytý: Serpentinami formalizované etiky. In: Michal PAVLÁSEK a Jana NOSKOVÁ, ed. *Když výzkum, tak kvalitativní: Serpentinami bádání v terénu. Etnologické studie 14*. Brno: Masarykova univerzita a Etnologický ústav AV ČR, s. 133–147.
- HEJNAL, Ondřej a Lubomír LUPTÁK, 2013c. Využitie CAQDAS pri výskume sekuritizácie a desekuritizácie. In: Jaroslav UŠIAK, Jana LASICOVÁ a Dávid KOLLÁR, ed. *Bezpečnostné fórum 2013. Zborník vedeckých prác*. Banská Bystrica: Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, s. 232–239.
- KONOPÁSEK, Zdeněk, 2005. Co znamená interpretovat text? In: Michal MIOVSKÝ, Ivo ČERMÁK a Vladimír CHRZ, ed. *Kvalitativní přístup a metody ve vědách o člověku IV*. Olomouc: FF UP, s. 85–95.
- KRIPPENDORFF, Klaus H., 2004. *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*. Thousand Oaks: Sage Publications.

- LEEUEWEN, Theo Van a Carey JEWITT, ed., 2001. *The Handbook of Visual Analysis*. London: SAGE Publications Ltd.
- LUPTÁK, Lubomír, 2011. *Bezpečnostný diskurz v SR: Lokalizácia neoliberalného vládnutia v postsocialistickom barbaricu*. Plzeň. Disertační práce. Katedra politologie a mezinárodních vztahů, Filozofická fakulta, ZČU.
- MERTL, Jiří, 2012. *Analýza weberovského a postweberovského pojetí moci: stav výzkumu v české politologii*. *Acta FF*. č. 3, s. 15–38.
- MERTL, Jiří a Ondřej HEJNAL, 2013. *Metafory, bezdomovci a média: Metodologický nástin využití analýzy metafor a podpůrného softwaru (MAXQDA a ANTCONC)*. *AntropoWebzin*. roč. 9, č. 3, s. 145–153.
- PANOFSKY, Erwin, 1955. *Meaning in the visual arts: papers in and on art history*. Přel. Benjamin DRECHSEL. B.m.: Garden City.
- REBORI, Marlene K., Margaret M. FERRARA a Greg NIELSEN, 2014. *Examining the Process of Civic Learning Through A Systematic Service-Learning Experience in Teacher Education*. AERA Paper Submission.
- RIFFE, Daniel, Stephen LACY a Frederick G. FICO, 2005. *Analyzing Media Messages: Using Quantitative Content Analysis in Research*. London: Lawrence Erlbaum Associates.
- RYAN, Gery W. a H. Russell BERNARD, 2003. *Techniques to Identify Themes*. *Field Methods* [online]. roč. 15, č. 1, s. 85–109.
- SAILLARD, Elif Kuş, 2011. *Systematic versus interpretive analysis with two CAQ-DAS packages: NVivo and MAXQDA*. In: *Forum Qualitative Sozialforschung/ Forum: Qualitative Social Research*.
- SALDANA, Johnny, 2009. *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. New York: SAGE Publications.
- SILVER, Christina a Ann LEWINS, 2014. *Using Software in Qualitative Research: A Step-by-Step Guide*. London: SAGE.
- SPRADLEY, James P., 1970. *You Owe Yourself a Drunk*. B.m.: Little, Brown.
- SPRADLEY, James P., 1980. *Participant Observation*. Belmont: Wadsworth.
- STRAUSS, Anselm L. a Juliet M. CORBIN, 1999. *Základy kvalitativního výzkumu: Postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Brno, Boskovice: Sdružení Podané ruce, Albert.
- VAŠÁT, Petr, 2008. *Kritická diskursivní analýza: Sociální konstruktivismus v praxi*. *Antropowebzin*. roč. 4, č. 2-3, s. 101–112.
- VAŠÁT, Petr a Daniel ČERMÁK, 2015. *Referendum, nebo účet krajským vládám? Volební programy 2012*. In: Dan RYŠAVÝ a Daniel ČERMÁK, ed. *Na/O kraji. Kraje a jejich představitelé 2000-2013*. Studie. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).